

Vilniaus universitetas
Filosofijos fakultetas
Filosofijos institutas

Dominykas Barusevičius

Filosofijos studijų programa
Magistro darbas

**Laiko ir erdvės determinacijos problema M. Bachtino ir C.
Castoriadžio mąstyme**

Darbo vadovas: prof. K. Sabolius

Vilnius
2022

Turinys

Santrauka	3
Summary.....	4
ĮVADAS	5
1. M. BACHTINO IR C. CASTORIADŽIO DETERMINACIJOS SAŲOKA	10
1. 1. M. Bachtino <i>Laiko ir chronotopo formos romane</i>	10
1. 1. 1. Determinacija ir chronotopo kategorija	10
1. 1. 2. <i>CHRONOtopas</i> (laikaerdis), bet laikas subordinuojamas erdvei	12
1. 1. 3. Vienalaikiškumas, laiko daugialypumas ir chronotopo egzistavimo būdai	14
1. 2. C. Castoriadžio <i>Vaizduotiška visuomenės steigtis</i>	17
1. 2. 1. Determinacija ir viseto-tapatybės ontologinė logika	17
1. 2. 2. Magma – tikrovės metafora	19
2. LAIKO IR ERDVĖS DETERMINACIJA M. BACHTINO MĄSTYME	23
2. 1. I. Kanto transcendentalinės filosofijos recepcija Bachtino mąstyme	23
2. 2. Erdvė ir laikas: Kanto transcendentalinė estetika.....	24
2. 3. Transcendentalinis schemiškumas.....	26
2. 4. Atmintis kaip determinacijos pagrindas	28
2. 5. Simboliai, semantikos ir kalbos: pati realiausia tikrovė per socio-konstruktivius institutus.....	29
3. LAIKO IR ERDVĖS DETERMINACIJA C. CASTORIADŽIO MĄSTYME	32
3. 1. Transcendentalinės erdvės svarba Castoriadžio mąstyme.....	32
3. 2. Kantiškų schemų išplėtimas ir dauginimas	33
3. 3. <i>Legein</i> ir <i>teukhein</i> kaip galimybių paskirstymo ir realizacijos schemas	35
3. 4. Socialiniai erdvės ir laiko institutai kaip determinacinės tikrovės formos	39
3. 5. Erdvės subordinacija laikui: laikas kaip kūrimas	41
IŠVADOS.....	45
Literatūros sąrašas	48

Santrauka

Šiame darbe keliami hipotezė, kad laiko ir erdvės determinacijos dinamika keičia tikrovės sampratos charakteristikas. Šiuo tikslu sugretinamos dvi pozicijos – Michailo Bachtino konstitutyvios literatūros kategorijos, filosofinėmis implikacijomis pasižyminti chronotopo teorija bei laiko ir erdvės determinacijos dinamiką bei magminį tikrovės pobūdį išryškinanti Cornelijaus Castoriadžio filosofija. Pastarųjų filosofinių pozicijų lyginamoji analizė atliekama bendru Imanuelio Kanto transcendentalinės filosofijos vertinimo atžvilgiu. Tokiame kontekste teigiama, kad Bachtino chronotopas interpretuotinas ne tik kaip vaizdinius į rišlią visumą sutelkianti epistemologinė, bet ir kaip socio-konstruktivistinė kategorija, kuri determinuoja ne tik pažįstančiojo juslinę patirtį, bet ir suteikia tikrovei simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį. Taip siūloma tikrovės sampratą suprasti kaip daugiadimensį vaizdinį. Castoriadžio laikas ir erdvė interpretuoti ne tik kaip egzistuojančias formas apibrėžiančios determinacinės, bet ir kūrybos sąvokos, kurios ne tik suteikia tikrovei simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį, bet ir įgalina formų pasirodymą iš naujo. Taip siūloma tikrovės sampratą suprasti kaip prieštarų daugialypumą koegzistavimo vaizdinį. Daroma išvada, kad laiko ir erdvės determinacijos dinamiką sudaro du pobūdžiai – erdvėlaikis ir laikaerdvis, parodantys skirtingų charakteristikų tikrovės sampratos vaizdinį.

Raktiniai žodžiai: laikas, erdvė, determinacija, Bachtinas, Castoriadis.

Summary

This paper raises the hypothesis that the dynamics of time and space determinacy change the characteristics of the concept of reality. To this end, two positions are analyzed: Mikhail Bakhtin's philosophical theory of the chronotope as a formally constitutive category of literature and the philosophy of Cornelius Castoriadis, who emphasizes the dynamics of time and space determinacy and the magmatic nature of reality. The comparative analysis of the latter philosophical positions is performed in common respect of evaluation of Immanuel Kant's transcendental philosophy. Within this context it is proposed that Bakhtin's chronotope is interpretable not only as an epistemological category which concentrates images into a coherent whole, but also as a category of socio-constructivism, which determines not only the sense experience of the observer, but also provides reality with an image of a totality of symbolic social institutes. In this way, it is proposed to understand the concept of reality as the multidimensional image. Castoriadis's time and space are interpretable not only as deterministic notions that shape existing forms, but also as creative notions that not only provide reality with an image of a totality of symbolic social institutes, but also enable the appearance of new forms. In this way, it is proposed to understand the concept of reality as the image of coexistence of contradictory manifold. It is concluded that the dynamics of time and space determinacy is composed of two types – spacetime and timespace, which show the different characteristics of the image of the concept of reality.

Key word: time, space, determinacy, Bakhtin, Castoriadis.

IVADAS

Darbo problematika. Šio darbo struktūrą nulemia klausimas – kokia laiko ir erdvės determinacijos¹ specifika išryškėja M. Bachtino ir C. Castoriadžio pozicijų lyginamosios analizės kontekste? Pastarasis klausimas tyrinėjimas šiais probleminiais aspektais: (1) koks Bachtino ir Castoriadžio determinacijos sąvokos turinys ir išsklaida?; (2) kokia pagrindinių Bachtino ir Castoriadžio determinacijos procesus išreiškiančių ir išryškinančių sąvokų – laiko, erdvės, chronotopo, magmos, viseto-tapatybės ontologinės logikos, *legein* ir *teukhein* reikšmė?; (3) koks abejoms filosofinėms pozicijoms bendro atspirties taško – I. Kanto transcendentalinės filosofijos vertinimas?; (4) kokia determinacine charakteristika pasižymi Bachtino ir Castoriadžio laiko ir erdvės sąvokos?; (5) kokie Bachtino ir Castoriadžio laiko ir erdvės determinacijos koncepcijų sąlyčio taškai ir prieštaravimai?; (6) kaip Bachtino ir Castoriadžio laiko ir erdvės determinacijų lyginamosios analizės pagrindu charakterizuojama tikrovės samprata?

Darbo tikslas ir uždaviniai. Filosofinių Bachtino ir Castoriadžio pozicijų lyginamosios analizės pagrindu siekiama parodyti, kaip laiko ir erdvės determinacijos dinamika keičia tikrovės sampratos charakteristikas. Tikslu siekiama šešiais uždaviniais:

- 1) lokalizuoti ir pateikti Bachtino ir Castoriadžio determinacijos sąvokos turinio ir išsklaidos analizę;
- 2) išryškinti Kanto transcendentalinę estetiką ir transcendentalinį schemiškumą kaip bendrą Bachtino ir Castoriadžio laiko ir erdvės determinacijos permąstymo pagrindą;
- 3) pateikti Bachtino laiko ir erdvės determinacijos charakteristikos analizę;
- 4) pateikti Castoriadžio laiko ir erdvės determinacijos charakteristikos analizę;
- 5) pateikti Bachtino ir Castoriadžio laiko ir erdvės determinacijų sąlyčio taškų ir prieštarų analizę;
- 6) parodyti, kaip filosofinių Bachtino ir Castoriadžio pozicijų lyginamosios analizės pagrindu keičiasi tikrovės sampratos charakteristikos.

Darbo metodika. Darbe laiko ir erdvės determinacija analizuojama remiantis esmines Bachtino ir Castoriadžio filosofines koncepcijas ir nuostatas tyrinėjusių autorių teorinėmis perspektyvomis ir įžvalgomis. Svarbiausi tyrinėtojai, eksplikavę Bachtino chronotopo ir determinacijos sąvokos interpretacijas, yra M. Holquistas (2010), B. Keunenas (2000) ir J. Bloomaertas (2015). Minėtų autorių tyrinėjimuose Bachtino chronotopas traktuojamas kaip epistemologinė kategorija (2010: 27; 2000: 7–10; 2015: 109). Šiame darbe laikomasi pastarosios

---

¹ Šiame darbe determinacija ir apibrėžimas (t. y. ne apibūdinimas, ne reikšmės suteikimas sąvokai) vartojami sinonimiškai. Dalykui turi būti suteiktos ribos, dalykas turi būti konkretus, t. y. apibrėžtas tam, kad būtų suprantamas, aiškus, nuoseklus ir pan.

perspektyvos, tačiau, priešingai nei ankstesniuose tyrinėjimuose, chronotopas išplečiamas į socio-konstruktyvizmo lauką, parodant, kaip nuo to priklauso tikrovės charakteristikos.

Šiame darbe Kanto transcendentalinė estetika ir transcendentalinis schemiškumas analizuojamas kaip bendras Bachtino ir Castoriadžio laiko ir erdvės determinacijos permąstymo pagrindas. Kiek man žinoma, Bachtino chronotopo ir Kanto transcendentalinės estetikos santykį analizavo B. F. Sholzas (2003). Jis teigia, kad skiriasi tik Bachtino ir Kanto tyrimų objektas (2003: 155). Šiame darbe su pastarąja įžvalga sutinkama tik iš dalies, todėl Bachtino chronotopo ir Kanto transcendentalinės estetikos ir transcendentalinio schemiškumo santykis analizuojamas savarankiškai iš naujo. Kiek pavyko aptikti mokslinėje literatūroje, Adams implicitiškai teigia, kad Castoriadis išlaiko Kanto transcendentalinės erdvės reikšmę (2011: 49). Šiame darbe atsispiriama nuo Adams įžvalgos, aptariant Castoriadžio erdvės ir schemos sąvokų ir Kanto transcendentalinės estetikos ir transcendentalinio schemiškumo santykį.

Svarbiausi autoriai, eksplikavę Castoriadžio laiko ir erdvės determinacijos interpretacijas, yra S. Adams (2011) ir S. Shismenosas (2018). Teorinėje minėtų autorių perspektyvoje Castoriadžio laikas ir erdvė interpretuojami determinacijos ir kūrybingumo įtampoje (2011: 51; 2018: 73). Pastaroji perspektyva išskleidžiama remiantis R. Rosengreno (2014), K. Saboliaus (2021a) ir Adams (2008) tyrinėjimais – autoriai interpretavo kitas laiko ir erdvės determinacijos analizei reikšmingas Castoriadžio koncepcijas – magmą, viseto-tapatybės ontologinę logiką, *legein* ir *teukhein* (2014: 67; 2021a: 242–243; 2008: 51). Šiame darbe laikomasi paminėtų perspektyvų sanklodos, tačiau, priešingai nei ankstesniuose tyrinėjimuose, dinaminė laiko ir erdvės sąranga, išplečiama parodant, kaip pastaroji charakterizuoja tikrovės sampratą.

Tezė: *Laiko ir erdvės determinacijos dinamika keičia tikrovės sampratos charakteristikas – Bachtino chronotopas leidžia traktuoti tikrovę kaip daugiadimensį vaizdinį, o Castoriadžio laikas ir erdvė leidžia traktuoti tikrovę kaip prieštarinių daugialypumų koegzistavimo vaizdinį.*

Tezė pateikiama šių argumentų pagrindu: 1) Bachtino chronotopas interpretuotinas ne tik kaip vaizdinius į rišlią visumą sutelkianti epistemologinė, bet ir kaip socio-konstruktyvistinė kategorija, kuri determinuoja ne tik pažįstančiojo juslinę patirtį, bet ir suteikia tikrovei simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį; 2) Castoriadžio laikas ir erdvė interpretuoti ne tik kaip egzistuojančias formas apibrėžiančios determinacinės, bet ir kūrybos sąvokos, kurios suteikia tikrovei ne tik simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį, bet ir įgalina formų pasirodymą iš naujo, taip suteikiant tikrovei prieštarinių daugialypumų koegzistavimo vaizdinį; 3) Bachtinas ir Castoriadis permąstė laiko ir erdvės determinacijos dinamiką Kanto transcendentalinės filosofijos vertinimo pagrindu, teigiant, kad laikas ir erdvė nėra vien tik vaizduotės ir juslumo, bet ir suprojektuojamos bei įsteigiamos tikrovės formos – transcendentalinė filosofijos išplečiama į socio-konstruktyvizmo lauką.

Tyrimų apžvalga. Lietuviškoje mokslinėje literatūroje nepavyko aptikti išsamesnės laiko ir erdvės determinacijos analizės filosofinių Bachtino ir Castoriadžio pozicijų sugretinimo pagrindu. Tačiau laiko ir erdvės determinacijos klausimo atvėrimui svarbų Bachtino chronotopą kaip literatūrą konceptualizuojančią sąvoką pasitelkė M. Grigas (2012: 92, 95), R. Čičelis (2014: 67, 73, 95, 98, 99) ir J. Petrulionytė (2015: 41, 44–45, 47–49). Analizuojant post–apokaliptinio kino atvejį, E. Brasaitė ir A. Braun pateikė implicitišką chronotopo sąvokos analizę. Jie chronotopą traktuoja ne tik kaip kino analizės, bet ir kaip subjekto bei pasaulio santykio supratimo būdą (2013: 76–78).

Lietuviškoje mokslinėje literatūroje Castoriadžio koncepcijomis rėmėsi V. Valantiejus (2013) ir G. Mažeikis (2009, 2010, 2013). Postkomunizmo transformacijų kontekste Valantiejus implicitiškai užsimena apie Castoriadžio radikalią vaizduotę ir radikalią autonomiją (2013: 289, 293). Mažeikis kairiojo sąmoningumo raidos Tarybų Sąjungoje analizėje užsimena apie Castoriadžio teorijoje aptariamą nuolatinį kūrimą, institutų ir istorijos santykį bei spontanišką vaizduotę (2013: 106). Gimties ir socialinės inžinerijos kontekste, kritikuojant visuotinio solidarumo mitą, remiamasi Castoriadžio susvetimėjimo sąvoka (Mažeikis, 2010: 22). Patosiškos ideologijos neigimo, įsivaizduojamų praeities vaizdų, tapatybių reproduktivumo, istorijos interpretacijos, bendruomenių ir komunitarizmo interesų kontekste pasitelkiama Castoriadžio instituto sąvoka (Mažeikis, 2009: 26).

Ne tik Lietuvos mastu, vienas išsamiausiai Castoriadžio mąstymą ir koncepcijas tyrinėjęs autorius – K. Sabolius (2019, 2020, 2021a, 2021b). Antropoceno problematikos kontekste apmąstoma įsivaizduojamybė ir radikali vaizduotė (2019: 180–181), o vaizduotės funkcionalumo problemoje interpretuojamos įsivaizduojamybės, simboliškumo, nedeterminuotumo, pirminės ir antrinės vaizduotės koncepcijos (2021b: 65–73). Tikrovės ir determinacijos problematikos kontekste nusakomos viseto-tapatybės ontologinė logika, magma ir radikali vaizduotė (2020: 621–623; 2021a: 232–235, 240–247). Pastarojo autoriaus teorinės įžvalgos ir perspektyva parankios, tad pasitelkiamos šio darbo analizėje.

Pasaulietinėje mokslinėje literatūroje pavyko aptikti tris straipsnius, kuriuose pateikiamas Bachtino ir Castoriadžio filosofinių pozicijų sugretinimas. Pastarąjį atliko M. Gardineris (1992b), B. Sandywellas (1998) ir L. M. G. Zerilli (2009). Gardineris Bachtino utopinio karnavalo sąvoką interpretuoja kaip kritinę kategoriją, pastarąją keliais sakiniais sugretindamas su Castoriadžio įsivaizduojamybės sąvoka. Joje susisieja utopija ir ideologija (1992b: 97). Sandywellas implicitiškai teigia, kad socialinio laiko atžvilgiu Bachtino chronotopas ir Castoriadžio įsivaizduojamybė atlieka analogišką funkciją – socialinės patirties pagrindu suteikia laikui reikšmes ir taip įgalina laiko formų daugialypumą bei kitybę (1998: 208). Aptardama etnocentrizmo problematiką, Zerilli retoriniu Bachtino ir Castoriadžio filosofinių pozicijų sugretinimo pagrindu išryškina reikšmės, kurią projektuoja vaizduotė, svarbą (2009: 301).

Problemos aktualumas ir darbo naujumas. Problemos aktualumą ir darbo naujumą galima nusakyti remiantis dviejų aukštų metafora. Pirmajame problemos aktualumo aukšte šio darbo tematikai reikšmingos Bachtino chronotopo, laiko, erdvės ir determinacijos bei Castoriadžio laiko, erdvės, determinacijos, magmos, viseto-tapatybės ontologinės logikos, *legein* ir *teukhein* sąvokos per pastaruosius dešimtmečius tapo dažnu filosofinių tyrinėjimų objektu. Minėtas Bachtino sąvokas išsamiausiai tyrinėjo M. Holquistas (2002, 2010), B. Keunenenas (2000, 2010, 2011) ir J. Bloomaertas (2015, 2020). Plačiausia prasme šių autorių filosofiniai tyrinėjimai leidžia teigti, kad Bachtino chronotopas traktuotinas kaip epistemologinė kategorija, kuri ne tik įgalina pažinimą, bet determinuoja pažįstantįjį subjektą ir pažįstamąjį objektą (2010: 27; 2000: 7–10; 2015: 109).

Kita vertus, šiam darbui reikšmingą chronotopo ir Kanto transcendentalinės estetikos santykio analizę, išryškinančią Bachtino prielaidų filosofiskumą, pateikė tik B. F. Sholz. Jis Kanto ir Bachtino teorijose teįžvelgė vieną skirtumą – filosofinio tyrimo objekto pasirinkimą. Kantas kaip tyrimų objektą pasirinko gamtos reiškinius, o Bachtinas literatūros kūrinius (2003: 155). Mano teigimu, remiantis ne tik Kanto transcendentaline estetika, bet ir transcendentaliniu schemiškumu, esama pakankamo pagrindo manyti, kad Bachtinas iš dalies laikosi ir kritinės Kanto transcendentalinės estetikos recepcijos. Remiantis šia įžvalga, galima teigti, kad chronotopas interpretuotinas ne tik kaip vaizdinius į rišlią visumą sutelkianti epistemologinė, bet ir kaip socio-konstruktivistinė kategorija, kuri apibrėžia ne tik pažįstančiojo juslinę patirtį, bet ir suteikia tikrovei simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį.

Šio darbo kontekste svarbu, kad Castoriadis su Kanto transcendentaline estetika ir transcendentaliniu schemiškumu išlaiko daugeliu aspektų analogišką santykį. Pastarasis, kiek man pavyko aptikti mokslinėje literatūroje, nėra išsamiai analizuotas – Adams teigia, kad Castoriadis išlaiko Kanto transcendentalinės erdvės reikšmę (2011: 49). Tačiau, mano teigimu, Castoriadis su Kanto transcendentaline estetika ir transcendentaliniu schemiškumu išlaiko dvilypį santykį – vienu metu jos laikosi ir išplečia. Vaizduotės teoretiko filosofijoje galima pastebėti, kad Kanto transcendentalinė erdvė suprantama ne tik kaip vidinė juslinės patirties, bet ir išorinė determinacija. Šią aktyvuoja ir paskirsto socialiniai kalba ir darymas. O transcendentalinis schemiškumas išplečiamas, išryškinant schemų ir galimybių, signifikacijų, kalbos, baigtinumo, instrumentiškumo ir darymo-technikos priklausomybę (Castoriadis, 2005: 186–202, 244–257, 260–268).

Kita vertus, Castoriadžio laiko, erdvės, determinacijos, magmos, viseto-tapatybės ontologinės logikos, *legein* ir *teukhein* sąvokas išsamiausiai tyrinėjo M. Rosengrenas (2014), K. Sabolius (2019, 2020, 2021a, 2021b), S. Adams (2008, 2011) ir S. Shismenosas (2018). Plačiausia prasme šių autorių tyrinėjimai leidžia teigti, kad Castoriadžio laikas ir erdvė traktuotini ne tik kaip epistemologinės kategorijos, kurios įgalina patyrimą, bet ir kaip ontologinės, išreiškiančios juslumui neprieinamas tikrovės duotį (2014: 67; 2021a: 242–243; 2008: 51; 2011: 51; 2018: 73). Šių svarstymų kontekste

svarbią reikšmę turi Castoriadžio laiko sąvoka – laikas siejamas ne tik su epistemologija, ontologija, bet ir su psichikos (t. y. tai, kaip žmogus atsiveria pasąmonės plotmei) kūrybingumo² sfera. Tokiu pagrindu laikas interpretuojamas kaip amatininkų ir menininkų darymo galimybės sąlyga (Adams, 2011: 51).

Bachtino ir Castoriadžio filosofijos išsiskiria intencijomis – pirmasis tyrinėjo kūrybos procesą literatūros kūrinių kontekste, o antrasis mėgino paaiškinti visuomenei duotos tikrovės organizacijos sąlygas. Vis dėlto, mano teigimu, Kanto transcendentalinės filosofijos vertinimo atžvilgiu paminėtos pozicijos daugeliu požiūriu analogiškos. Pastarųjų sugretinimas leidžia teigti, kad laiko ir erdvės determinaciją sudaro du pobūdžiai – erdvėlaikio ir laikaerdvio dinamika. Bachtino chronotopas (laikaerdvis) charakterizuoja tikrovę kaip daugiadimensę sampratą. Castoriadžio laikaerdvis charakterizuoja tikrovę kaip prieštaringų daugialypumų koegzistavimo vaizdinį – vienu metu gali egzistuoti erdvėlaikiai ir laikaerdviai, o pastarųjų sankloda įgalina magminį tikrovės pobūdį.

Antrajame aukšte darbo naujumą pagrindžia problemos aktualumo išsklaida. Mokslinėje literatūroje nepavyko aptikti: išsamesnės Bachtino chronotopo kategorijos ir Kanto transcendentalinės estetikos bei transcendentalinio schemiškumo santykio analizės; Castoriadžio erdvės ir schemų sąvokų ir Kanto transcendentalinės erdvės bei transcendentalinio schemiškumo santykio išryškavimo; konceptualinės Bachtino chronotopo ir Castoriadžio laiko ir erdvės determinacijų santykio analizės; Bachtino ir Castoriadžio filosofinių pozicijų sugretinimo pagrindu charakterizuojamos tikrovės sampratos analizės. Viso to siekiama šiame darbe, kurio interpretacines ir disciplinines ribas plačiausia prasme būtų galima nusakyti kaip bachtinologijos, laiko ir erdvės filosofijos ir vaizduotės filosofijos derinį.

---

² Šiame darbe kūrybingumo sąvoka nėra vartojama estetikos ar meno filosofijos prasme. Castoriadis kūrybingumą lokalizuoja pasąmonėje. „Pasąmonė konstituoja „vietą“, kurioje (tapatybinis) laikas – kaip determinuotas pagal ir kaip pats determinuojantis sutvarkytą sėkmę, neegzistuoja, kur prieštaringumai vienas kito nepašalina. Tiksliau tariant, kur negali būti jokio prieštaringų terminų klausimo ir pati [vieta – *D. B.*], kuri iš tikrųjų nėra vieta, nes vieta implikuoja tvarką ir skirtį.“ Sociumas, suteikdamas tikrovei simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį, projektuoja pasąmonę į tikrovės sferą. „Pasąmonė egzistuoja tik kaip neatskiriamas reprezentatyvus/afektyvus/intencionalus srautas.“ (Castoriadis, 2005: 274). Kitaip tariant, vertinant sociumą per pasąmonės plotmę, per prieštaringumų egzistavimą, galima traktuoti tikrovę kaip prieštaringų daugialypumų koegzistavimo vaizdinį, o pasąmonės srautą interpretuoti kaip realumą suteikiančią kūrybą.

1. M. BACHTINO IR C. CASTORIADŽIO DETERMINACIJOS SĄVOKA

1. 1. M. Bachtino *Laiko ir chronotopo formos romane*³

1. 1. 1. Determinacija ir chronotopo kategorija⁴

Michailas Bachtinas determinacijos sąvoką aptaria chronotopo kategorijos kontekste. Chronotopas apibūdinamas *Laiko ir chronotopo formos romane* (1937–1938): „Mes laikinių ir erdvinių santykių vidinį sąryšį, meniškai išreikštą literatūroje, vadinsime c h r o n o t o p u (pažodžiui, „laikas erdvė“). <...> Mes chronotopą suprantame kaip formaliai konstitutyvią literatūros kategoriją (kitose kultūros srityse chronotopo netaikysime)“ (1975a: 234). Esė analizuojamas laiko ir erdvės koreliacijų kismas, išreikštas literatūros kūrinuose nuo antikos iki XVI a.

Pavyzdžiui, riterinių romanų chronotopė „<...> valandos yra ištemptos, dienos suspaustos į akimirką, sudaroma galimybė apkerėti patį laiką. Laikui įtaką daro svajos; tai yra, mes pradėdame regėti savitą laikinių perspektyvų, charakterizuojančių svajas, iškraipymą“ (Bakhtin, 1981: 154). Erdvės sando atžvilgiu „<...> skirtingi riterinių romanų herojai jokiais būdais vienas į kitą nėra panašūs, nei jų fiziniame regimybėje, nei jų įvairiuose likimuose. Lancelotas jokių būdu nėra panašus į Persevalį, Persevalis nėra panašus į Tristaną“ (*ibid.*: 153). Tikrojo gyvenimo chronotopė „biografinis laikas nėra grįžtamasis santykiyje su tuo istorinių įvykių neatsiejamais paties gyvenimo įvykiais. Bet veikėjo atžvilgiu, šitoks *grįžtamasis* laikas – viena ar kita išskirta veikėjo ypatybė, gali pasirodyti anksčiau ar vėliau“ (*ibid.*: 141). Nuotykių laiko chronotopė „įvykius valdantis atsitiktinumas yra neatskiriama susietas su erdve, viena vertus, pirmiausiai matuojamas *atstumu* [tiksliau, apskaičiuojamu, – *D. B.*], kita vertus, ir *artumu* [abstrakčiau, intuityviu, – *D. B.*] (ir abiejų svyruojančiais laipsniais)“ (*ibid.*: 99) ir t. t.

Po pateiktų pavyzdžių gali pasirodyti, kad Bachtinas chronotopo kategoriją pasitelkia tik kaip laiko ir erdvės koreliacijų aprašymo būdą, o chronotopai tėra literatūros kūrinuose įrašytos laiko ir erdvės koreliacijų reikšmės. Tačiau, mano įsitikinimu, taip nėra. Bachtinas chronotopą veikia aptaria kaip iš epistemologijos ir socio-konstruktivizmo dinamikos kylančią kūrybinę kategoriją. Prieš įforminant literatūrą chronotopas įgalina ir reguliuoja pažintinį subjekto santykį su tikrove ir pastarąją

---

³ 1920–1930 m tarpsnyje Bachtinas tapo politiniu įtariamuoju. 1929–1934 m ištremtas į Kazachstaną. 1937 m slėpėsi nuo antrojo suėmimo. Tais metais rašė *Laiko ir chronotopo formos romane* esė. 1973 m į esė pridėjo *Išvadinių pastabų* skyrių (Holquist, 2002: 7–9). Jame išryškino kitus chronotopo kategorijos aspektus – mereologinį principą, reprezentacionalumą, tapatybės suteikimą ir signifikatyvumą (Bakhtin, 1981: 243–258).

⁴ Kiek man žinoma, lietuviškai Bachtino chronotopą kaip sąvoką nusako tik J. Petrulionytė (2015: 42). Tačiau chronotopą siūlau apibūdinti kaip kategoriją – taip nenutolstama nuo Bachtino minties (1975a: 234).

apibrėžia. Kuriantis autorius pasitelkia apibrėžtą tikrovę kaip literatūrinės tikrovės kūrimo koordinacinių sistemą.

Anot Michael Holquist, „laiko–erdvės koordinatės tarnauja kaip to, kas iš esmės yra pirmoji filosofija, pagrindas: jie yra pamatinės supratimo sudedamosios dalys ir taip suteikia kitų žmogaus egzistencijos aspektų indeksus, pirma ir pirmiausiai, savasties tapatybę“. Chronotopus saistantis „dialogas nėra tik santykis. Kaip ir visi santykiai, tai reikalauja ribų. Pastarųjų įsteigimo įrankiai Bachtinui yra laikas ir erdvė maštomai kaip chronotopus: Bachtino neologizmas pristato naują specifikacijos laipsnį bendrame laiko–erdvės supratime. Pirmiausiai, charakterizuojamas transgrediencijos⁵, o ne transcendencijos, laikas ir erdvė chronotope niekuomet nėra atskiriami nuo tam tikro laiko ar specifinės erdvės (2010: 27, 31).

Šiame kontekste galima išskirti keturias esmines chronotopo savybes. *CT1*⁶: chronotopus apibrėžia kūrinio visumą ir dalį (Bakhtin, 1981: 251–252). Tai reiškia, chronotopus saisto cirkuliariniai santykiai: visuma nulemia dalį; o dalis nulemia visumą; kūrinio naratyvas nulemia kūrinio įvykį; o kūrinio įvykis nulemia kūrinio naratyvą; vaizduotė nulemia tikrovės dalį; o tikrovės dalis vaizduotę. Bachtino chronotopo komentatoriai pabrėžia, kad cirkuliariniai chronotopų santykiai sykiu nulemia chronotopo dvilypumą – kaip pažinimo būdą ir vaizduotėje apdorotą juslinę patirtį (Holquist, 2002: 107; Erdinast–Vulcan, 2013: 120).

CT2: Chronotopus yra reprezentacionalus (Bakhtin, 1981: 250). Laike ir erdvėje apibrėžti turiniai yra reprezentacijos ta prasme, kad atkartoja tai, koku pagrindu buvo apibrėžti. Chronotopo kategorijos komentatoriai teigia, kad chronotopus per reprezentacijas susaisto realų pasaulį ir įsivaizduojamą (Holquist, 2002: 113; Gardiner, 1992a: 204; Pechey, 2007: 104). Galima manyti, kad Bachtinas vaizduotės turinį traktuoja kaip tikrovės substratą ir atvirkščiai, tikrovę kaip vaizduotės turinio substratą.

CT3: Chronotopus suteikia tapatybę (pvz., žanrui) (Bakhtin, 1981: 250–251). Ši savybė leidžia išskleisti dvilypę chronotopo ypatybę – vaizdinių kartotė suteikia tapatybę chronotopui. Kitaip tariant, jei galima pakankamai apibrėžti vaizdinių lauką, pastarasis tampa tapatybe. Pakankamai apibrėžto lauko vaizdiniai įsimenami, taip sąlygojant socialinio įvykio (ar žanro), kurio turinys atitinka apibrėžtą vaizdinių lauką, atpažinimą. Specifiniai chronotopai koreliuoja su atitinkamais

---

⁵ Holquistas taria, kad „Bachtino darbuose kartojama jo mėgstamiausia transgrediencijos iliustracija yra paremta matymo pertekliumi <...>; kai tu ir aš susiduriame, aš galiu regėti tuos dalykus už tavo nugaros, kurių tu nematai, ir tu gali regėti dalykus už mano nugaros, kurių aš nematau. Kitais žodžiais, dalykai, kurių aš negaliu matyti, yra ne už patyrimo ribų, jie yra tik išorėje, jie peržengia mano vienatinio matymo lauko ribas. Jei mes pasikeičiame vietomis, tai, kas man buvo nematoma prieš tai, patenka į mano regos lauką, ir tas pats nutinka tau, jei pasielgi taip pat. Transgrediencija, tuomet, yra ribos įvardijimas, kuri gali būti peržengta [aš–kito – *D. B.*] sąveikos – peržengta – į patirtį“ (2010: 30).

⁶ Esminės chronotopo savybės išskiriamos Bemongo ir Borgharto tyrimų pagrindu (2010: 6).

socialiniais įvykiais, kuriuose turinys kartojasi (Gardiner, 1992a: 204; Pechey, 2007: 84; Morson, 1994: 106–107).

CT4: Chronotopas apibrėžia reikšmę (Bakhtin, 1981: 158, 206, 250–251, 257–258). Semantinė savybė parodo, kad chronotopas artimai susijęs su signifikacinėmis (t. y. reikšmių arba vardu suteikimo) procedūromis. Chronotopui kaip apibrėžtai reikšmei arba apibrėžtam vaizdinių laukui – signifikatui, suteikiamas dar labiau apibrėžiantis vardas – signifikantas. Pavyzdžiui: susidūrimo chronotopas (*ibid.*: 243); kelio chronotopas (*ibid.*); realaus gyvenimo chronotopas (*ibid.*: 131); riterinio romano chronotopas (*ibid.*: 151); rabležiškas chronotopas (*ibid.*: 167); slenksčio chronotopas (*ibid.*: 248). Kiekvienas paminėtų chronotopų apima atitinkamas reikšmes ir apibrėžtus vaizdinių laukus.

1. 1. 2. CHRONOtopas (laikaerdvis), bet laikas subordinuojamas erdvei

Bachtinas Alberto Einsteino reliatyvumo teorijos pagrindu chronotopo kategorijoje susieja laiką ir erdvę. Tačiau priešingai Einsteinui, vartoja ne erdvėlaikio (topochronas), o laikaerdvio sąvoką (chronotopas). Kodėl Bachtinas laiko sąvoką sureikšmina labiau nei erdvės? Kaip laiko sando pirmumas chronotopo kategorijoje susijęs su determinacija? Atsakant į šiuos klausimus, privalu pasižiūrėti, ką Bachtinas teigia apie Einsteino reliatyvumo teoriją:

Terminas (erdvė-laikas) yra pritaikytas matematikoje, ir buvo pristatytas kaip Einsteino reliatyvumo teorijos dalis. Specialioji terminio reikšmė, galiojanti Reliatyvumo Teorijoje, nėra svarbi mūsų tikslams; mes ją beveik kaip metaforą skolinamės literatūros kritikos tikslams (beveik, bet ne visiškai). Mums tinka faktas, kad tai [chronotopas – *D. B.*] išreiškia erdvės ir laiko neatskiriamumą (laikas traktuojamas kaip ketvirta erdvės dimensija) (*ibid.*: 84).

Šiame pasaže matyti Einsteino reliatyvumo teorijos ir Bachtino chronotopo santykio teiginiai: pirma, Specialioji reliatyvumo teorijos reikšmė nėra svarbi chronotopo sudarymo tikslams; antra, Bachtinas literatūros kritikos tikslams reliatyvumo teoriją chronotope taiko „beveik, bet ne visiškai“ metaforiškai; trečia, Bachtinui tinka faktas, kad laikas ir erdvė yra susiję – laikas yra ketvirta erdvės dimensija.

Pirmasis reliatyvumo teorijos ir chronotopo santykio teiginys yra daugiaprasmis. Nėra aišku, ar Bachtinas abstrahuojasi nuo Specialiosios reliatyvumo reikšmės, ar nuo jos griežtai atsiriboja, ar chronotope taiko Bendrosios reliatyvumo teorijos nuostatas. Kokį santykį su reliatyvumo teorija Bachtinas išlaiko? Mano akimis žiūrint, Bachtinas Bendrosios reliatyvumo teorijos nuostatų chronotope taikyti negali, kadangi, kaip teigia komentatoriai, Specialusis reliatyvumas erdvę ir laiką

sukombinuoja į erdvėlaikį, o Bendrasis reliatyvumas gravitacinį lauką ir erdvėlaikio struktūrą į inercinį-gravitacinį lauką (Janssen, 2014a: 171). Paminėtame *Laiko ir chronotopo formos romane* pasaže matyti, kad Bachtinui svarbi laiko ir erdvės susietumo specifika ir jos išraiškos literatūros kūriniuose.

Ar Bachtinas nuo Specialiosios reliatyvumo reikšmės griežtai atsiriboja? Atsakymas yra ganėtinai aiškus – ne. 1905 m. Einsteino esė *Apie judančių kūnų elektrodinamiką* (1952) suformuluoti du Specialiosios reliatyvumo teorijos postulatai⁷ Bachtinui nėra svarbūs dėl to, kad postulatams būtini tikslūs fizikiniai matavimai negali būti atlikti ir todėl nėra reikšmingi literatūros kūrinio viduje (plačiausia prasme juslinės patirties viduje) – išvesti šviesos greitį literatūroje neįmanoma. Tokių svarstymų kontekste kyla klausimas – kaip Bachtinas gali remtis Einsteino reliatyvumo teorija?

Atsakant į pastarąjį klausimą, galima pakartoti antrąjį chronotopo ir reliatyvumo teorijos santykio teiginį. Jame Bachtinas pabrėžia, kad reliatyvumo teorija yra pasitelkiama „beveik, bet ne visiškai“ metaforiškai. Ką reiškia „beveik, bet ne visiškai“ metaforiškai? Atsakant į šį klausimą, privalu dekonstruoti metaforos sąvoką: samprata S nurodo turinį T; o samprata A nurodo turinį T_n; žinome, kad S–A turinius T–T_n saisto analoginiai ryšiai; vadinasi, dėl T–T_n analogijos sąlygos S gali apimti A turinį T_n; todėl S, apimanti A turinį T_n, yra vadinama A metafora. Negana to, „beveik, bet ne visiškai“ taikymas reiškia tai, kad S apima ne turinio T_n visumą, o tik dalį. Dabar į metaforos dekonstrukciją siūlau įsivesti chronotopą ir reliatyvumo teoriją.

Chronotopas CT nurodo turinį T; o reliatyvumo teorija RT nurodo turinį T_n; žinome, kad CT–RT turinius T–T_n saisto analoginiai ryšiai; vadinasi, dėl turinių T–T_n analogijos sąlygos CT gali apimti RT turinį T_n; todėl CT, apimantis RT turinį T_n, yra vadinamas RT metafora. Negana to, „beveik, bet ne visiškai“ taikymas reiškia tai, kad CT apima ne RT turinio T_n visumą, o tik dalį. Laikantis pastarosios dekonstrukcijos, nuosekliai galima teigti, kad Bachtinas remiasi ne reliatyvumo teorijos visuma, o tik turinio dalimi, tam tikrame savo svarstymų taške turinio dalį performuluoja. Kuria reliatyvumo teorijos turinio dalimi Bachtinas remiasi?

Luis A. Brandao teigimu, chronotopą vartojant tik laiko ir erdvės kontekste, sužadinami reliatyvumo teorijos aspektai (2006: 134). Taip galima manyti, kad chronotope Bachtinas išlaiko tik tą reliatyvumo teorijos turinio dalį, kuri yra analogiška literatūros kūriniams. Sakyčiau, kad literatūros kūriniams bendramatė reliatyvumo teorijos turinio dalis yra *Apie judančių kūnų elektrodinamiką* esė Einsteino išvesta laiko samprata (1952: 38). Ši minties eksperimentais iliustruojama vėlyvesniame

---

⁷ Reliatyvumo postulatą – „tokie patys elektrodinamikos ir optikos dėsniai bus teisingi visose atskaitos sistemose, kuriose mechanikos lygtys išlieka vienodos“; šviesos postulatą – „šviesa erdvėje visuomet sklinda pastoviu greičiu (*c*, apie 186,000 mylių per sekundę arba 669,600,000 mylias per valandą) ir yra nepriklausoma nuo šviesos imtuvo judėjimo“ (Einstein, cit. pg. Janssen, 2014b: 455, 456).

veikale *Reliatyvumas: Specialioji ir Bendroji teorija. Populiarusis išaiškinimas* (Einstein, 2010: 25–28).

Paminėtina, kad Einsteino reliatyvus laikas gali būti ne tik realaus, bet ir literatūrinio pasaulio pagrindas (kaip bus matyti darbo dalyje 2. 5. *Simboliai, semantikos ir kalbos: pati realiausia tikrovė per socio-konstruktivius institutus*, laikas dar traktuotinas kaip jausmo ir socialinių institutų pagrindas) – juk realus pasaulis reprezentuojamas literatūroje (o per reprezentaciją Bachtinas nuo Specialiosios reliatyvumo teorijos turinio visumos ir abstrahuojasi). Šiam argumentui svarbi Jonatan Stone įžvalga. Jis teigia, kad 1960 m knygoje *Dostojevskio poetikos problemos* (1996), Bachtinui „romanas nėra sukurtas būti dirbtiniu konstruktą, bet veikia kaip reprezentuoja realaus pasaulio, kuris Bachtino epochoje yra einsteiniškas, subjektyvumą ir daugialypumą“ (2008: 413). Pridurčiau dar tai, kad Bachtinas literatūrą traktuoja kaip realaus pasaulio subjektyvumo ir daugialypumo reprezentaciją dar ankstyvesniame esė *Laiko ir chronotopo formos romane*.

Taigi siekiant išsiaiškinti, kaip Bachtinas chronotope išlaiko Einsteino laiko sampratą, kaip chronotopą praturtina laiko reliatyvumu, siūlau pakartoti Einsteino vienalaikiškumo minties eksperimentą.

1. 1. 3. Vienalaikiškumas, laiko daugialypumas ir chronotopo egzistavimo būdai

Įsivaizduokime geležinkelio pylimą (t. y. supilta kalva, ant kurios ištiesti bėgiai) ir juo važiuojantį traukinį. Geležinkelio pylimas traktuojamas kaip statiška atskaitos sistema. Tuomet du A ir B žaibai smogia vienalaikiai dviejose bėgių vietose – traukinio gale ir priekyje. Geležinkelio pylimo atžvilgiu tarp dviejų žaibų vidurinis (t. y. mediana) taškas įvardijamas M. Žaibų skleidžiama šviesa M taške susitinka vienalaikiai. Vadinasi, statiškos atskaitos sistemos atžvilgiu žaibų smūgiai yra vienalaikiai (Einstein, 2010: 25–26).

O traukinys traktuojamas kaip kintanti atskaitos sistema. Traukinio atžvilgiu tarp dviejų žaibų vidurinis taškas įvardijamas M'. Šiame taške stovi keleivis – stebėtojas. Jei traukinys važiuoja bėgiais į dešinę, tai stebėtojui pirmasis duotas žaibo smūgis bus B. Vadinasi, kintančios atskaitos sistemos atžvilgiu žaibų smūgiai nėra vienalaikiai (*ibid.*: 25–26). Einsteinas gauna svarbią išvadą: „Įvykiai, vienalaikiai pylimo atžvilgiu, nėra vienalaikiai traukinio atžvilgiu ir *vice versa* (vienalaikiškumo reliatyvumas). Visos atskaitos-sistemos (koordinačių sistemos) turi savitą laiką <...>“ (*ibid.*: 26). Kitaip tariant, įvykio laikiškumas tiesiogiai priklauso nuo atskaitos sistemos būsenos ir vietos. Iš to išeina, kad laikas yra daugialypis esinys⁸. Kaip laiko daugialypumas sureikšminamas chronotopo kategorijoje? Bachtinas taria, kad

---

⁸ Einsteinui laiko daugialypumas leido nuneigti I. Newtono laiko absoliutumą – pastarajam laikas „<...> yra nepriklausomas nuo atskaitos sistemos judėjimo būsenos“ (2010: 27).

laikas tarsi sutankėja, įsikūnija, virsta meniškai įžiūrimas; taip pat erdvė įkraunama ir reaguoja į laiko judėjimą, siužetą ir istoriją. Šių ašių sankloda ir indikatorių sujungimas charakterizuoja meninį chronotopą (Bakhtin, 1981: 84). Laikas virsta, iš tikrųjų, apčiuopiamu ir regimu; chronotopas konkretizuoja naratyvo įvykius, suteikia jiems kūną, sąlygoja kraujo tekėjimą jų venose. Įvykis gali būti komunikuojamas, jis virsta informacija, vienas gali suteikti aiškius įvykstančius vietas ir laiko duomenis. Bet įvykis nevirsta figūra. Tai yra tiksliausiai chronotopas (1981: 250).

Šioje ištraukoje matyti, kaip Bachtinas išlaiko Einsteino laiko sampratą. Pirma, jei Einsteino reliatyvumo teorijoje laikas subordinuojamas erdvei, taip laikui suteikiant tapatybę (*t*, chronometrinių vienetą), tai Bachtino chronotopo teorijoje laikas subordinuojamas erdvei, laikui suteikiant pavidalą (laikas įkūnijamas). Antra, jei Einsteino reliatyvumo teorijoje laiko tapatybė priklauso nuo atskaitos sistemos būsenos ir vietos, tai Bachtino chronotopo teorijoje laiko pavidalas priklauso nuo konteksto, kuriame laikas ir erdvė vartojami (kaip bus matyti darbo dalyje 2. 5. *Simboliai, semantikos ir kalbos: pati realiausia tikrovė per socio-konstruktivius institutus*, laikas ne tik juslumo, bet ir tikrovės forma).

Paradoksalu, nors remiamasi Einsteino laiko subordinacijos erdvei dinamika, Bachtino chronotope laiko (chronos, χρόνος – laikas) sandas pirmas erdvės (topos, τόπος – erdvė) atžvilgiu. Ar neturėtų būti atvirkščiai – toponchronas (erdvėlaikis)? Kaip bus matyti antroje darbo dalyje, erdvės atžvilgiu laikas sureikšminamas tik dėl jame glūdinčios sintezės, kuri sutelkia ne tik juslines patirtis, bet ir tikrovės formas. (Kaip suprastina laiko sintezė ir tikrovės formos – žiūrėti 2. 2. *Erdvė ir laikas: Kanto transcendentalinė estetika* ir 2.5. *Simboliai, semantikos ir kalbos: pati realiausia tikrovė per socio-konstruktivius institutus*).

Anot Stone, Bachtinas Einsteino laiko sampratos pagrindu panaikina „<...> pasenusią [hierarchinę – *D. B.*] skirtį tarp syuzhet (сюжет) [priežasčių ir padarinių ryšiais susaistytų įvykių grandinės – *D. B.*], naratyve esančių įvykių progresijos ir fabula (фабула), įvykių progresijos duotos linijinėje chronologijoje. Nuo tada, kai nebėra absoliutaus laiko, nebėra absoliučios chronologijos, negali būti vieno pasakojimo pirmenybės kito atžvilgiu. Visi žiūros taškai ir chronologijos tapo vienodai galimi. Iš esmės, nėra fabulos, ar veikiau fabula tampa dar vienu siužetu, kita daugiavalenčio, polifoninio romano pasaulio versija“ (2008: 412).

Tai reiškia, Bachtinas horizontalizuoja kūrinio dalis – pasakojimus, siužetus ir įvykius. Pastarieji gali persikloti arba viena dalis gali dominuoti kitos atžvilgiu ir egzistuoti vienalaikiai. Jei horizontalizuojamos kūrinio dalys, tai Bachtinas horizontalizuoja ir laiko pavidalus. Nėra vieno laiko, kuriam būtų subordinuojami kiti. Todėl ir Isaac Newtono absoliutūs laikas ir erdvė tėra tik „<...> vienas iš daugelio galimų erdvėlaikių <...>“ (Morson, Emerson, 1990: 368). Remiantis šiuo

svarstymu, galima teigti, kad laiko subordinacijos erdvei dinamikoje įgalinamas horizontalus laiko pavidalų egzistavimas. Tokiu pagrindu prieštaringi laiko pavidalo daugialypumai gali egzistuoti sykiu.

Gary Saul Morsonas ir Caryl Emersonė pabrėžia, kad prieštaringi laiko pavidalo daugialypumai gali egzistuoti dvejais būdais – galimybių ir faktiniu (*ibid.*: 369). Chronotopas kaip vaizduotėje sugeneruojamų galimybių laukas, realizuojamas į faktinį chronotopą – literatūros kūrinį. Užbėgant prieš antros dalies interpretacijas, galima paminėti, kad chronotopą kaip galimybių lauką atminties pagrindu paskirsto ir realizuoja veiksmas ir kalba. Tokio proceso rezultatu gali būti ne tik literatūros kūriniai, bet ir simboliniai socialiniai laiko ir erdvės institutai.

1. 2. C. Castoriadis *Vaizduotiška visuomenės steigtis*⁹

1. 2. 1. Determinacija ir viseto-tapatybės ontologinė¹⁰ logika

Cornelijus Castoriadis determinacijos sąvoką aptaria ontologinės logikos istorijos atodairioje. Jis vakarų filosofijos tradicijoje užčiuopia vieną esminių ontologijos problemų – tikrovės ir determinacijų tapatinimą (1997a: 295; 2005: 221). Laikantis tokio tapatinimo, iš tikrovės pašalinamas kūrybiškumas, savikūra ir dalinės determinacijos (Klooger, 2014b: 108). Taip determinacija traktuotina kaip sutraukto tikrovės vaizdinio pagrindas. Pastaruoju pagrindu gali būti ne tik filosofija-logika, bet ir fizikinių, cheminių, biologinių ir pan. dėsnių stebėjimų apibendrinti rezultatai.

Pasak Castoriadis, „visoje filosofijos (ir logikos) istorijoje determinacija funkcionavo kaip pamatinis, bet daugiau ar mažiau implicitiškas ir paslėptas, reikalavimas. Jis santykinai mažiau paslėptas tarp antikos graikų: jiems *peras* („riba“, „determinacija“), kuri priešpriešino *apeiron* („nedeterminuotas“), buvo lemiamą visų dalykų charakteristika. Dėl pirmosios galima išsakyti, taip sakant, kad iš tikrųjų [dalykas – *D. B.*] egzistuoja.“ Vakarų ontologijoje laikomasi, kad „<...> iš tikrųjų egzistuoja tik tai, kas determinuota, ir kas nedeterminuota, neegzistuoja arba egzistuoja mažiau ar yra prastesnės savybės būtis“ (1997a: 295).

Svarbu pabrėžti Castoriadis mintį – tikrovės determinacija implikuoja realumą – tik apibrėžtas, konkretus ir taip pamąstomas, išsakomas objektas gali egzistuoti. Tokiai ontologinei logikai Castoriadis suteikė viseto-tapatybės pavadinimą. Pastarosios pagrindu galima manyti, kad užbaigta viseto kompozicija, vadinasi, tapatybė, implikuoja objekto realumą (1997a: 295; 2005: 221–228). Kitaip tariant, kone x savybių suma traktuotina kaip x objekto realumo sąlyga. Vis dėlto Castoriadis nesutinka, kad tokia sąlyga implikuoja objekto realumą. Pridurčiau tokį pavyzdį – jei žinome, kad stalo apibrėžimas yra plokštumos ir keturių kojų suma, neįteigime, kad stalas, kurio apibrėžimas plokštuma ir trijų kojų suma, nėra realus arba egzistuoja mažiau?

---

⁹ Vienas esminių prancūzų judėjimo „Socializmas ir barbarybė“ veikėjų, išplėtojo lingvistinę vaizduotės interpretaciją, socio-istorijos, signifikacijų ir institutų tarpusavio santykį. Castoriadis mėgino „<...> išjudinti visuomenę iš nesavaimingo, pilietinio sąstingio, griauti valstybių spektaklišumą, kritikuoti sterilų demonstratyvumą, suteikiant galimybę reikštis prieštaringsoms, neapibrėžtoms, dar neinstitutionalizuotoms, visada žaidimo, šokio, kūrybos procese esančioms idėjoms, taip pat ir politinėms“ (Mažeikis, 2013: 106). Paminėta Castoriadis filosofinė laikysena perteikiama *Vaizduotiškoje visuomenės steigtyje* (2005).

¹⁰ „L'ontologie ensembliste-identitaire“ – ši samprata lietuviškoje mokslinėje literatūroje verčiama kaip viseto-tapatybės arba ansamblių-tapatybės ontologinė logika (darbe laikomasi šių vertinių) (Sabolius, 2021: 241). Viseto sąvoka vartojama apibrėžtų institutų visumos, o ansamblio sąvoka institutų visumos steigimo proceso (ansambliavimas/komponavimas) kontekste. Mano manymu, Castoriadis ansamblio sąvoką pasirinko prasmingai – ansamblis žymi visumos dalių, t. y. institutų tarpusavio bendrumą ar dermę. Su visetu gretinama tapatybės sąvoka, pastarąja „<...> užtikrinamos visetą sudarančių elementų savybės ir parametrai“ (*ibid.*), tokiu būdu tapatybė tampa viseto sudarymo sąlyga.

Aiškinant kritinę Castoriadžio laikyseną viseto-tapatybės ontologinės logikos atžvilgiu, paranki Jeff Kloogerio įžvalga. Jis sako, tam, kad objekto savybės būtų susumuojamos į visetą, iš anksto turi būti numanomas objekto savybių visetas (2014b: 111). Tai reiškia, objekto visetą implikuoja ne savybių sumavimas, o išankstinis viseto numanymas. Iš to išeina, kad objekto savybių suma negali būti objekto savybių visetas. Svarstymas leidžia teigti, kad objekto savybių visetą implikuoja intuicija. Jei objekto savybių visetą implikuoja intuicija, tai intuicija, o ne savybių suma, implikuoja objekto realumą. Vadinasi, objekto visetas, pagal kurio apibrėžimą savybių suma nėra išbaigta, taip pat gali būti realus. Kaip intuicija objektui suteikia realumą?

Mano akimis žiūrint, Castoriadžio filosofijoje intuicija interpretuotina kaip erdvinis patyrimo būdas. Taip galima manyti, kad įerdvinantis patyrimas suteikia realumą. Castoriadis išlaiko Kanto transcendentalinės erdvės reikšmę ir sykiu pastarąją išplečia – erdvė determinuoja ne tik juslinę patirtį, bet ir išorinius objektus (2005: 193). Erdvė konstruoja objektų tapatybes – pavidalą, dydį, santykį, sąvoką, simbolį ar reikšmę (apie tai plačiau 3. 1. *Transcendentalinės erdvės svarba Castoriadžio mąstyme*). Negana to, dalyką žymintys ženklai, sąvokos ar reikšmės, kad ir prieštaringi, tame pačiame dalyke gali persikloti (pvz., *kiemas* – *kaimas*, viena vertus, sąvokų reikšmė gali būti tokia pati, kita vertus, pasikeitus ženklų kombinacijai, reikšmė gali kisti. Bet tai nereiškia, kad šios sąvokos ar jų nurodomi apgyvendinimo pobūdžiai neegzistuoja ar egzistuoja mažiau)¹¹.

Tokių svarstymų kontekste Castoriadis teigia, kad jei „<...> daugialypumas yra prieštaringas, akivaizdžiai implikuojama ir tai, kad daugialypumas yra <...>“¹² (1997a: 290). Ši nuostata leidžia teigti, kad ne tik objektų determinacija implikuoja realumą, bet ir tai, kas negali iki galo susumuoti viseto – neapibrėžiami, efemeriški ir dalinai determinuoti dalykai. Sakyčiau, būtent Castoriadžio erdvė įgalina determinacijų ir dalinių determinacijų įtampas – intuicija dėl savo spontaniškumo suteikia ne tik griežtus, bet ir dalinius apibrėžimus. Castoriadžiui iš dalies apibrėžti dalykai yra socialiniai reiškiniai – įsteigti simboliniai laiko, erdvės, ritualų, artefaktų institutai ir pan. (2005: 168–220).

Čia pasirodo Castoriadžio magmos¹³ sąvoka. „Magma yra tai, iš ko galima ištraukti (arba kame galima sukonstruoti) neapibrėžtą skaičių viseto organizacijų, bet kas niekada negali būti (idealiai)

---

¹¹ Tokia problematika sprendžiama lingvistiniuose istorinių šaltinių tyrimuose. Pavyzdžiui, svarstoma, ar *Vegeberichtuose* (XIV–XV a. kryžiuočių ordino sudarytas Lietuvos kelių aprašymas) (DLW, 1863) senosios vokiečių kalbos žodis *Girstawtendorff* (DLW, 1863: 669) verstinas kaip *Girstauto kiemas* ar *kaimas*. Keliami klausimai, ar raidžių kombinacija keičia ne tik žodžio reikšmę, bet ir socialinę pasaulėžiūrą (Mažiulis, 1960: 205–209).

¹² Čia pateikiamas Saboliaus vertimas (2021a: 223).

¹³ Castoriadžio magmos sąvokos prieiga – pasąmonės plotmė. Castoriadis siekia atrasti tai, kas griežtų ir dalinių determinacijų atžvilgiu yra kito. Vaizduotės teoretiko filosofijoje ieškoma to, kas būtų nedeterminuota, nebūtų apibrėžta ar apibrėžiama viseto-tapatybės ontologinės logikos pagrindu, sietusi su vaizduote ir galiausiai charakterizuotų tikrovę.

atstatyta šių organizacijų (baigtine ar begaline) viseto kompozicija“¹⁴ (*ibid.*: 343). Magma parodo, kad tikrovę sudaro ir determinuoti viseto-tapatybės ontologinės logikos nariai, ir dalinai determinuoti socialiniai reiškiniai. Juo labiau, šie du sluoksniai persikloja (apie tai plačiau 3. *Laiko ir erdvės determinacija C. Castoriadžio mąstyme*). Tai reiškia, Castoriadžiui realūs ne tik apibrėžti, bet ir dalinai apibrėžti, prieštaringi socialiniai reiškiniai.

1. 1. 2. Magma – tikrovės metafora

Tikrovės organizacijos pažinimo tikslais Castoriadis pasitelkė magmos sąvoką (1997a: 290–319). Magma (senovės graikų sąvoka – μαγμα) yra geologinis terminas. Jis nurodo nepastovias, išsilydžiusias uolienas Žemės gelmėse. Magma spinduliuoja itin aukštą temperatūrą (649°C–1,200°C), ją gali sudaryti iš dalies ištirpę akmenys, sukietėję kristalai, dujų burbuliukai (Rosengren, 2014: 65; Sabolius, 2020: 622). Kaitrusis uolienu lydalas magma, ugnikalnio išsiveržimo metu, gali ištrykšti žemės paviršiuje ir sustingti į konkrečias lavos uolienas. Per daugelį metų, lavos uolienu sluoksniai persikloja, suformuoja kalnagūbrius, raguvas, salas ir panašias geologines struktūras.

Mano akimis žiūrint, magmų persisluoksniavimo aiškinimą galima papildyti archeologiniais¹⁵ samprotavimais. Kaip archeologui duota būtovė? Archeologas atidengia perkamos pjūvį, pastarąjį sudaro vertikalių, horizontalių ir skersų krypties sluoksniai (t. y. kultūrinių sluoksnių stratigrafija). Sluoksnių sandaros skirtingos – storesni, plonesni, intensyvesni, pasyvesni ir pan. Sluoksnių ribos nėra aiškios, jos gali būti konkrečios, efemeriškos, tarpusavyje susiniveliaavusios ir pan. Tarp antropogeninių sluoksnių gali būti susidarę natūralūs, sąnašiniai, deliuviniai, aliuviniai ir supiltiniai geologiniai sluoksniai. Skirtingus sluoksnius sudaro skirtingi ekofaktai, artefaktai, post–depozicinės žymės, materialiniai fragmentai ar struktūros. Negana to, skirtingi sluoksniai datuojami skirtingais laikotarpiais. Svarbiausia tai, kad skirtingais laikotarpiais keičiasi sluoksnių struktūros, tačiau sluoksniai sykiu išlaiko kažką tapataus. Tai gali būti ekofaktai, artefaktai, daiktų fragmentai ar materialinės organizacijos ir pan.

Tai yra pasąmonė. „Pasąmonė nepriklauso tapatybės ir determinacijos logikai. Ją kuria nuolatinė radikalios vaizduotės raiška, o jos būties būdas – tai magma“ (Castoriadis, cit. pg. Sabolius, 2021b: 73). Kitaip tariant, prieš erdvei konstruojant tapatybes, vaizduotei turinį suteikia ne tik empirinis patyrimas, bet ir pasąmonė, kuri nėra nei determinuota nei determinuojanti. Tai reiškia, pastaroji egzistuoja dar iki dalinai apibrėžtų reiškinų ir taip įgalina prieštaringumą koegzistavimą.

¹⁴ Čia pateikiamas Saboliaus vertimas (2021a: 242).

¹⁵ Esu praktikuojantis archeologas. Apsigyčiau archeologijos gretutinių studijų bakalaurą, kaip laisvasis klausytojas archeologijos magistrantūros studijose išklasiau keturis kursus. Mano archeologinių tyrimų tematika – kraštovaizdžio archeologija, apgyvendinimo archeologija ir mirusiųjų pasaulio archeologija.

Daugiasluoksnė-daugialypė, išsiveržianti, sustingstanti į darinius, susijusi su laiku, artefaktais, organizacijomis magma leidžia teigti, kad pati tikrovė traktuotina kaip persisluoksniavęs darinys, kuris gali būti beformis, įformintas, neturiningas, konkretus ir pan. Castoriadžio mąstyme svarbu – ne tik gamtinių dėsnių, bet ir tradicijų, kultūrų, visuomenių, institutų ar artefaktų ir t. t. tikrovė yra magminė.

Anot Kristupo Saboliaus, magmos „<...> sąvoka išreiškiamas ambivalentiškas tikrovės pobūdis – tokios, kuri nuolat išlieka neredukuojama į savo dalių visumą, tačiau iš kurios tuo pat metu gali būti išsikristalizuotas apibrėžtų ir indeksuojamų formų daugis. Ir būtent pastarasis – ireversabilus, t. y. neatstatomas, – santykis tarp pirminės duoties ir jos pagrindu gaunamos išeišios čia atlieka esminį vaidmenį“ (2021a: 242–243). Čia matyti, kaip Castoriadis kritikuoja tradicinę viseto-tapatybės ontologinę logiką. Pastarajai be išlygų kas konkrečiu, kas turi ribas ir apibrėžta, kas turi ištakas ir absoliučią pirminę priežastį, iš tikrųjų realu. Šią tradicinę ontologinę laikyseną užginčija magmos sąvoka. Ją Castoriadis pristato taip:

<...> iki šiol kitose srityse nežinomą organizacijos tipą. Šis tipas yra tai, ką vadinu „magma“. Magma sudaro aibės¹⁶ – ji turtinga ir sudėtinga neapibrėžtų aibių skaičiumi, bet [magma – *D. B.*] nėra supaprastinama į aibes ar sistemas. (Ši redukcija socio-istorinėje srityje yra beviltiška funkcionalizmo ir struktūralizmo, kauzalumo ir finalizmo, materializmo ir racionalizmo pastanga.) Ji negali būti konstituota „analitiškai“ iš naujo, tai yra, teorinėmis aibių kategorijų ir operacijų sąlygomis (1997b: 12–13).

Atveriant magmos sąvoką, parankios Mats Rosengreno įžvalgos. Jis sako, kad Castoriadis magmos sąvoką vartoja dvejais registrais – ontologiniu ir socialiniu. Ontologinis registras žymi nedeterminuotą, heterogenišką, daugiasluoksnę-daugialypę ir neišsenkamai procesualią tikrovę. Socialinis žymi visuomenės daugiasluoksnį-daugialypį, sudėtingą, steigiantį ir net tradicišką būties supratimo ir kūrimo būdą (2014: 67). Dar pridūrčiau tai, kad magma žymi ne tik ontologijos ir socialumo skirtį, bet ir pastarųjų sąveikavimą. Kaip tai atrodo? Kaip magma funkcionuoja ontologiniu registru? Kaip magma funkcionuoja socialiniu registru?

Pavyzdžiui, imkime du sluoksnius – juslėms neprieinamą fizikinį ir juslėms prieinamą socialinį. Fizikiniame sluoksnyje šviesa neturi spalvų, bet ją sudaro įvairių konfigūracijų dažniai. Kita vertus, šviesos dažniai nėra prieinami juslėms, bet spalvos egzistuoja kaip individo supratimo ir orientavimosi pagrindas. Viseto-tapatybės ontologinė logika per apibrėžimus leidžia susieti raudoną spalvą su tam tikro dažnio konfigūracija (*ibid.*: 67). Castoriadžiui raudonos spalvos ir tam tikro dažnio

---

¹⁶ Aibė vartojama sinonimiškai viseto sąvokai.

konfigūracijos sąsaja yra naivi ir nepagrįsta. „Mes galime determinuoti fizikinį-fiziologinį panašumą tarp tam tikro šviesos bangos ilgio ir raudonos ar mėlynos spalvos. Mes negalime nei fizikaliai ar fiziologiškai visiškai „paaiškinti“ raudonos ar mėlynos spalvos patyrimo ir jų *kokybės* santykio (Castoriadis, cit. pg. Rosengren, 2014: 67).

Kitaip tariant, jei viseto-tapatybės ontologinė logika pagal apibrėžtų visetų (šviesos dažnio ir spalvos) panašumą įgalina dviejų sluoksnių tapatumą, taip konstruojant tikrovės formas, tai, Castoriadis sako, kad mes neturime pagrindo sutapatinti du skirtingus sluoksnius. Iš tikrųjų, subjektas juos susieja ne dėl tapatumo, o dėl to, kad mes taip įsivaizduojame – fizikinis ir socialinis sluoksniai persikloja. Castoriadis klausia – kodėl visuomenėje spalvos tapatinamos su elektromagnetinėmis bangomis?, – „Jokio atsakymo nėra. <...> Šis gaminimo gebėjimas, būties modusų ištraukimas, determinacijos ir dėsniai <...> yra tai, ką aš vadinu radikaliu kūrimu (1997c: 404).

Kas yra radikalus kūrimas? Šiame klausime išryškėja socialinis magmos registras. Šis registras žymi „<...> nestabilius socialinius procesus, nepastovumą, naikinančius protrūkius ir naujo pagrindo sluoksnių formavimo (steigimo) atvėsimą“ (Rosengren, 2014: 69). Čia kalbama apie ugnikalnio išsiveržimo momentą – išsilydžiusios uolienos išsiveržia, tuomet sustingusios persikloja, suformuoja kalnagūbrius, raguvas, salas ir panašias geologines struktūras. Kitaip tariant, socialinis registras žymi socialinių įsivaizduojamųjų steigimą, t. y. simbolių socialinių institutų visumos vaizdinio suteikimą tikrovei.

Castoriadžio filosofijoje svarbią funkciją atlieka socialinė įsivaizduojamybė. Pastaroji, „<...> kantiškai tariant, būtinųjų galimybės sąlygų laukas, kuriame vaizduotė pasireiškia kaip adaptyvi reakcija į artikuliuotas formas ir struktūras. Šia prasme, pirmasis vaizduotės įkvėpimo šaltinis yra visai ne empiriniai duomenys, bet kiekviename žingsnyje mus supantys socialinės įsivaizduojamybės pavidalai, kuriuos antrinė ir nekritiška vaizduotė yra pasiruošusi priimti ir atkartoti. Antrinė vaizduotė veikia pasiremdama reprezentacija ir kombinavimu.“ (Sabolius, 2019: 180). Pridurčiau dar tai, kad antrinė¹⁷ vaizduotė, veikdama reprezentacijų ir jų kombinacijų pagrindu, tampa kolektyvia. Simbolių institutų kartotė tampa kolektyvo bendrumo sąlyga.

---

¹⁷ Castoriadžio filosofijoje antrinės vaizduotės „<...> esmė yra reprodukcija, imitavimas, schemų priėmimas ir naudojimas jomis. <...> Šioji adaptyvi vaizduotė dominuoja mūsų kasdienybėje“. O pirminė vaizduotė „<...> dar vadinama radikaliaja. Ji siekia kūrybos per išsilaisvinimą, autonomiją ir schematizavimo proceso nutraukimą. Būtent radikalią vaizduotė atsiskleidžia kaip bet kokios laisvės pagrindas“ (Sabolius, 2021b: 70). Kitaip tariant, antrinė vaizduotė veikia socialinių įsivaizduojamųjų režimu, taip viseto-tapatybės ontologinės logikos pagrindu apibrėžiant, produkuojant, replikuojant ir dauginant socialinius institutus (negana to, šis procesas vyksta ir *vice versa*). Tačiau determinaciniai procesai iki galo neapima pirminės vaizduotės, kuri prilyginama radikaliai kūrybai – vaizdinių, schemų ar formų kūrimui iš naujo (apie tai plačiau 3. 5. *Erdvės subordinacija laikui: laikas kaip kūrimas*).

O kas įsteigiama socialinių įsivaizduojamųjų pagrindu? Castoriadžio teigimu, „<...> dvasios, dievai, Dievas; *polis*, pilietis, tauta, valstybė, partija; prekė, pinigai, kapitalas, palūkanų norma; tabu, vertybė, nuodėmė; ir t. t. Bet taip pat tokie yra vyras/moteris/vaikas, kaip jie specifikuojami duotoje visuomenėje. Anapus grynai anatominių ar biologinių apibūdinimų, vyras, moteris ir vaikas yra tai, kas jie yra pagal socialinės įsivaizduojamybės signifikacijų vertę, kuri juos tokiais paverčia“ (1997b: 7).

Kaip bus matyti šio tyrimo pabaigoje (žiūrėti 3. 5. *Erdvės subordinacija laikui: laikas kaip kūrimas* ir 3. 4. *Socialiniai erdvės ir laiko institutai kaip determinacinės tikrovės formos*), magmos ženklina daugialypumą, apibrėžtis ir jų indeksų daugį, Castoriadžio akimis, nulemia erdvės ir laiko determinacijos dinamika (2005: 186–209).

2. LAIKO IR ERDVĖS DETERMINACIJA M. BACHTINO MĄSTYME

2. 1. I. Kanto transcendentalinės filosofijos recepcija Bachtino mąstyme

Prieš išryškinant Bachtino laiko ir erdvės determinaciją, privalu atverti chronotopo kategoriją ir nustatyti jos reikšmę. Anapus literatūros svarstymų lauko, chronotopas laikomas epistemologine kategorija. Pavyzdžiui, Holquistas mano, kad Bachtinas chronotopą į „<...> visą–apimančią epistemologinę kategoriją“ (Holquist, 2010: 20) išplečia tik 1973 m. „Išvadinėse pastabose“ (Bakhtin, 1981: 243–258). Prieštaraudamas drįsčiau teigti, kad Bachtinas chronotopą išplečia į visus–reiškinius–apimančią epistemologinę kategoriją dar antrajame esė puslapyje, kuris buvo parašytas 1937–1938 m. Šiuose puslapiuose Bachtinas teigia, kad:

Jo „Transcendentalinėje estetikoje“ (vienas pagrindinių *Grynojo Proto Kritikos* skyrių), pradėdamas nuo paprasčiausių suvokimų ir reprezentacijų, Kantas erdvę ir laiką aptaria kaip būtinas bet kokio pažinimo formas. Čia mes taikome šių formų kantiško vertinimo svarbą pažinimo procese, bet skiriamės nuo Kanto jas traktuodami ne kaip «transcendentalines», bet kaip pačios realiausios tikrovės formas. Mes siekiame parodyti, kokį vaidmenį atlieka šios formos konkrečiame meniniame pažinimo (meninė vizualizacija) procese, atsižvelgdami į sąlygas, galiojančias romano žanre (1975a: 235).

Kanto transcendentalinės estetikos svarbos išryškinimas, atrodytų, chronotopo kategorijoje akcentuoja tik epistemologinę reikšmę. Tokiu pagrindu Bernhard F. Sholzas Kanto ir Bachtino teorijose teįžvelgia vieną skirtumą – filosofinio tyrimo objekto pasirinkimą. Kantas pasirenka laiko ir erdvės sąlygoto gamtos suvokimo klausimą, o Bachtinas tarsi mėginąs ištirti kantiško laiko ir erdvės sąlygoto gamtos suvokimo išraiškas istoriniuose¹⁸ literatūros kūriniuose (2003: 155). Vis dėlto, mano akimis, esama pakankamo pagrindo manyti, kad Bachtinas iš dalies laikosi ir kritinės Kanto transcendentalinės estetikos recepcijos. Juk galima prisiminti, ką Bachtinas teigia reaguodamas į transcendentalinės estetikos sureikšminimą – jam laikas ir erdvė yra pačios realiausios tikrovės formos.

Taigi Bachtinas su Kanto transcendentaline filosofija išlaiko paradoksalų santykį – sykiu laikosi ir nuo jos distancijuojasi. Bachtinas chronotope pripažįsta transcendentalinę laiko ir erdvės kaip jausmo formų svarbą ir, priešingai nei Kantas, laiką ir erdvę traktuoja kaip pačios realiausios tikrovės formas. Vis dėlto, kokie Kanto transcendentalinės estetikos aspektai išlieka svarbūs Bachtino chronotopo kategorijai? Ar transcendentalinės filosofijos įtaka kūrybinei chronotopo kategorijai

---

¹⁸ Bachtinui istorija yra ir laikinė, ir erdvinė (Bloommaert, 2015: 109; Bloommaert, 2020: 19).

suteikia tik epistemologinę reikšmę? Kaip Bachtino chronotopas siejasi su socio-konstruktivizmu? Atsakant į šiuos klausimus privalu plačiau aptarti Kanto transcendentalinę estetiką ir su ja glaudžiai susijusį transcendentalinį schemiškumą.

2. 2. Erdvė ir laikas: Kanto transcendentalinė estetika

Erdvė yra būtinas apriorinis vaizdinys, sudarantis visų išorinių stebėjimų pagrindą. Niekada negalima įsivaizduoti, kad nėra erdvės, nors visiškai galima manyti, kad joje nėra objektų. Tad erdvę reikia laikyti reiškinių galimybės sąlyga, o ne nuo jų priklausančiu apibrėžtumu; ji yra apriorinis vaizdinys, būtinai sudarantis išorinių reiškinių pagrindą (Kant 1982: 76).

Laikas yra būtinas vaizdinys, sudarantis visų stebinių pagrindą. Iš reiškinių apskritai negalima pašalinti paties laiko, nors reiškinius puikiausiai galima atskirti nuo laiko. Tad laikas yra duotas a priori. Tik jame galima visa reiškinių tikrovė. Reiškiniai iš viso gali išnykti, bet paties laiko (kaip visuotinės jų galimybės sąlygos) negalima pašalinti (*ibid.*: 81).

Paminėtose ištraukose matyti, kad Kantui erdvė ir laikas nėra objektų savybės ir požymiai, nėra tikrovėje esančios substancijų kombinacijos, nėra objektų santykiai, o būdas, kaip subjektui duota reiškinių įvairovė. Šis būdas pateikia reiškinių įvairovę erdvėje ir laike. Vadinasi, transcendentaliniai erdvė ir laikas yra *a priori* patyrimo būdai. Kaip erdvė ir laikas yra *a priori* patyrimo būdai?

Aiškinant Kanto transcendentalinius erdvę ir laiką, siūlau atlikti minties eksperimentą. Tarkime, egzistuoja subjektas, kuris negali patyrimu įerdvinti reiškinių įvairovės. Tokiu atveju subjektui žmogaus kūnas būtų duotas ne jo pavidale, bet kaip padriki ir rišlumo neturintys kūno vaizdinio elementai. Jeigu nesiskirtų elementų dydžiai, jie neturėtų matmenų. Juo labiau, vieni elementai nuo kitų galėtų būti nutolę visiškai skirtingose vietose – ranką nuo rankos skirtų ne pusmetris, o nesuprantamas atstumas. Siūlau čia sustoti. Vien pasižiūrėjus į šį aprašymą, pasidaro akivaizdu, kad, vartojant erdvės sąvoką, iš patyrimo neįmanoma pašalinti erdvinių parametrų – kūno pavidalo, dydžio ir tarpusavio santykio. Neįmanoma sukurti eksperimentinio subjekto, kuris nebūtų erdvėje, nes pats „<...> patyrimas reikalauja erdvės kaip tam tikros tikrovės įsisavinimo logikos“ (Sabolius, 2012: 152). Ši įsisavinimo logika Kanto transcendentalinėje estetikoje turi tam tikrą specifikaciją – transcendentalinė erdvė jam yra visų išorinių objektų pavidalo, dydžio ir tarpusavio santykio *a priori* patyrimo būdas (1982: 75), kuris pateikia kūno vaizdinio elementus rišlioje žmogaus formoje.

Anot Saboliaus, erdvė „<...> tampa tapatybės konstravimo modeliu. Iš transcendentalinės pozicijos išeina, kad tapatybės yra ne kas kita kaip stebėjimu įerdvintos formos, t. y. į vaizdinę sąmonės kalbą išverstos tikrovės variacijos“ (2012: 153). Galima pridurti tai, kad transcendentalinė erdvė, reiškinių įvairovei suteikdama tapatybes, įgalina pažintinį subjekto santykį su tikrove. Negana to, erdvė suteikia tapatybę laiko pažinime.

Kantas sako, kad „transcendentalinis laiko apibrėžimas vienu ar su kategorija (kuri sudaro jo vienumą) ta prasme, kad jis yra b e n d r o pobūdžio ir remiasi apriorine taisykle. Kita vertus, šis apibrėžimas vienu ar su r e i š k i n i u ta prasme, kad l a i k a s glūdi kiekviename empiriniame įvairovės vaizdinyje“ (1982: 159–160). Čia matyti, kad Kanto transcendentalinis laikas yra dvilypis: pirma, laikas yra reiškinių įvairovės vaizdinio dalis – tuo jis subordinuojamas erdvei; antra, laikas remiasi apriorine taisykle ir tuo yra analogiškas transcendentalinei erdvei.

Galima pasikartoti, kad erdvė suteikia tapatybę laiko pažinime. Tam, kad laikas būtų pamąstomas, erdvė suteikia brėžiamos geometrinės linijos pavidalą, „<...> be šio atvaizdavimo būdo mes visai negalėtume pažinti laiko matavimo vieneto“ (*ibid.*: 147). Brėžiamoje linijoje susisieja laikas ir erdvė – „atlikę šią transformaciją, galime laiką išmatuoti, *ergo* priskirti determinuotą chronometrinę tapatybę: metų, mėnesio, valandos, sekundės ir t. t.“ (Sabolius, 2012: 155). Vis dėlto, laikas nėra vien tik geometrinėmis figūromis pamąstoma chronometrinių tapatybių skaičiavimo sistema, laikas dar remiasi *a priori* taisykle.

Analogiškai transcendentalinei erdvei, laikas yra *a priori* patyrimo būdas. Tyrinėjant transcendentalinio laiko ribas, siūlau pabandyti įsivaizduoti subjektą, kuris negali sulaikinti reiškinių įvairovės. Pavyzdžiui, dviejų žaibų smūgiai būtų duoti kaip absoliučiai atskiri, net į subjekto akiratį nepatenkantys įvykiai. Jeigu nei pirmas, nei antrasis žaibo smūgiai nebūtų sąmonėje išlaikomi įvykiai, ko pagrindu nebūtų galima pasakyti, ar antrasis žaibo smūgis yra nuoseklus, tai subjektui amžinai būtų duotas tik vienas žaibo smūgio įvykis. Juo labiau, žaibo smūgiavimo judėjimas ir kismas negalėtų būti pamąstomas, nes žaibų smūgiai nesiskirtų savo vietomis, jie subjekte būtų duoti tik kaip šviesos blyksniai. Ar toks subjektas iš tiesų negali sulaikinti stebinių? Ar neakivaizdu, kad eksperimento rezultatai kartojasi? Sakyčiau, nėra tokio patyrimo, kuris reiškinių įvairovės nepateiktų laike. Tokiu pagrindu Kantas teigia, kad transcendentalinis laikas yra visų objektų vienalaikiškumo, nuoseklumo, kismo ir judėjimo *a priori* patyrimo būdas (1982: 80, 82), kuris apibrėžia įvykių santykius ir subjektą įtraukia į įvykius.

Tačiau laikas pasižymi dar tuo, kad „<...> apibrėžia vaizdinių santykį mūsų vidinėje būsenoje“ (*ibid.*: 83). Sakyčiau, patyrimą lydintis vaizdinių santykių apibrėžimas vidinėje būsenoje atrodytų taip – tarkime, objekto vaizdinio visumą sudaro *n* kiekis elementų. Vaizdinio visumos susidarymo pagrindas yra *n* elementų bendrumas. Pavyzdžiui, kubą sudaro šešios plokštumos ir dvylika kraštinių. Jas sujungus į visumą, turėsime rišlų kubo visumos vaizdinį. Šis vaizdinio elementų jungimas į rišlų

kubo visumą, vaizdinio elementų tarpusavio vienalaikiškumas, nuoseklumas, kismas ir judėjimas Kanto kitaip vadinamas sinteze.

„Plačiausia prasme sintezę aš suprantu kaip veiksmą, kuriuo įvairūs vaizdiniai jungiami vieni su kitais ir jų įvairovė aprėpiama vienu pažinimo aktu“ (*ibid.*: 115). Tai reiškia, kad be objekto vaizdinio elementų sintezės į rišlią visumą, vadinasi, be vaizduotės, pažinimas nebūtų galimas. „Sintezė apskritai, kaip vėliau matysime, yra išimtinai vaizduotės – aklos, nors ir būtinos, sielos funkcijos – veikla; be vaizduotės mes visiškai nieko nežinotume, nors retai ją įsisąmoniname“ (*ibid.*: 116).

Anot Saboliaus, „kai patirties chaose aptinkame tam tikrą vienį, kitaip tariant, kai ką nors suprantame ne todėl, kad spekuliatyviai išsiaiškiname, bet todėl, kad mums pateikiamoje duomenų polifonijoje akimirksniu įžvelgiame aiškumą, tuo pat metu išgyvename latentinę sintezės galią. Kadangi ji yra apriorinis, nesenkantis ir spontaniškas prasmėkūros šaltinis, gana sudėtinga įsivaizduoti situaciją, kurioje sintezė nustotų veikusi. Galima manyti, kad tokioje hipotetinėje būklėje pasaulis suirtų į nesusijusių savybių ir požymių disharmoniją. Stalas mums išsiskaidytų į lakuoto medžio slidumą, patiriamą tik lytėjimu, rega išvystamą spalvos juodumą, klausa išgirstamą ir pirštų barbenimu išgaunamą garsą ir t. t. Atitinkamai jūros vanduo susiskaidytų į paskirą šlapumą, skaidrumą, šaltumą, sūrumą ar pan.“ (2012: 168).

2. 3. Transcendentalinis schemiškumas

Kaip matyti iš ankstesnio skyriaus perspektyvos, pirštų barbenimu išgaunamo garso, spalvos juodumo, medžio slidumo ir daugelio kitų stalo savybių ir požymių duotis, plačiausia prasme žmogaus subjektyvumas (t. y. tai, kaip žmogui atsiveria reiškinių įvairovė) yra sutvarkomas per transcendentalinius erdvę ir laiką. Tačiau laike glūdi ne tik sintezė, laikas dar yra vienarūšis su kategorija ir su reiškinių įvairove. „Dėl to pasidaro galima kategorijas taikyti reiškiniams remiantis transcendentaliniu laiko apibrėžimu, kuris, kaip intelektinių sąvokų schema, tarpininkauja reiškinius subordinuojant kategorijoms“ (Kant, 1982: 160). Kitaip tariant, laikas yra sąvokų taikymo juslinei patirčiai pagrindas.

Kantas savo transcendentalinėje filosofijoje iškėlė problemą – kaip galima intelekto sugeneruojamą sąvoką taikyti juslinei patirčiai? Kantui prireikia kažko trečio, ko pagrindas būtų laikas ir kas subjekte galėtų subendravardiklinti intelektinį vienumą su patirčių daugialypumu. Trečiasis komponentas, kaip sako Kantas, yra transcendentalinė schema. „Šis tarpinis vaizdinys turi būti grynas (neturintis nieko empiriška) ir vis dėlto intelektinis, o kita vertus, juslinis“ (*ibid.*: 159). Apriorinė vaizduotė intelektui produkuoja schemą, kad pastarasis ją galėtų taikyti juslinėje patirtyje:

Pati schema visada yra tik vaizduotės produktas, bet kadangi vaizduotės sintezė apima ne atskirą stebinį, o tik vienumą juslumo apibrėžime, tai schemą vis dėlto reikia skirti nuo vaizdo. Antai jei aš dedu vieną po kito penkis taškus . . . . ., tai šitai yra skaičiaus penki vaizdas. Tuo tarpu jei aš maštau tik skaičių apskritai, nesvarbu, ar tai bus penki, ar šimtas, tai toks maštymas yra veikiau metodo, kuriuo viename vaizde pateikiama aibė (pavyzdžiui tūkstantis) pagal tam tikrą sąvoką, vaizdinys, o ne pats vaizdas, kurį pastaruoju atveju aš vargu ar galiu apžvelgti ir lyginti su sąvoka. Šį bendro būdo, kuriuo vaizduotė pateikia sąvokai vaizdą, vaizdinį aš vadinu sąvokos schema (*ibid.*: 160–161)

Čia parankios Umberto Eco įžvalgos. Jis sako, kad schema gali būti laikoma mentaliniu vaizdiniu. Apriorinė vaizduotė produkuoja mentalinius vaizdinius tam, kad intelektas juos taikytų patirtyje (2000: 82). Kitaip tariant, mentalinio vaizdinio bendrumas empiriniams vaizdiniams yra sąvokos taikymo tam tikram empiriniam vaizdiniui pagrindas. Tarkime, mentalinis apskritimo vaizdinys, bendras visiems empiriniams dubens vaizdiniams, leidžia suvokti dubenį ir intelektui suvokime taikyti dubens sąvoką. Panašiai yra ir su laiku – mentalinis brėžiamos linijos vaizdinys, bendras visiems laiko chronometriniams vienetams, leidžia suvokti laiką ir intelektui suvokime taikyti laiko sąvoką. Vadinasi, Kantas, suformuluodamas transcendentalinę schemą, sąvokoje susieja idealų (mentalinio; apskritimo) ir konkretų (empirinio; dubens) vaizdinio būvius.

Čia svarbu pasakyti, kad minėtame Kanto pasaže sugretinus vaizdo ir schemos (mentalinio vaizdinio) sąvokas, išryškėja schemiškumo ypatybė. Kantui „<...> vaizdas yra kuriančios vaizduotės empirinio sugebėjimo produktas, o juslinių sąvokų (kaip figūrų erdvėje) schema yra gryniosios apriorinės vaizduotės produktas <...>“ (1982: 161). Tai reiškia, kad vaizdas yra idealios schemos realizacija – vaizdas realus, o transcendentalinė schema potenciali. Mano akimis žiūrint, schema kaip galimybių sąlygų laukas yra realizacijų pagrindas. Tarkime, mentalinių keturkampio ir šuns vaizdinių realizacija būtų geometrinė kubo ar šuns figūra nubrėžta baltame popieriaus lape, nutapyta paveiksle, išskaptuota skulptūroje, įrašyta kino filme ar užrašyta literatūrinio kūrinio pasaže ir pan. Tokiame svarstyme gali kilti klausimas – kuo skiriasi geometrinės figūros ir tolydžios esybės schemos?

Anot Eco, Kanto transcendentalinę schemą sudaro du pobūdžiai: gryna ir juslinė schema; empirinė ir juslinė schema (2000: 80–89). Nors gryna ir juslinė schema jau aptarta, aiškumo dėlei galima pasikartoti – mentalinis pusrutulio vaizdinys, bendras visiems empiriniams pilkapijo vaizdiniams, leidžia suvokti objektą ir intelektui suvokime taikyti pilkapijo sąvoką. Iš empirinio pilkapijo vaizdinio negalima išvesti jam bendrų ir visų galimų geometrinių pusrutulio figūrų.

Su empirine ir jusline schema yra kiek kitaip. Kantas sako, kad „šuns sąvoka žymi taisyklę, pagal kurią mano vaizduotė gali eskizuoti [pateikti schemą – *D. B.*] tam tikrą keturkojį gyvulį bendrais bruožais, neribojama kokio nors vieno atskiro pavidalo, kurį man teikia patyrimas, arba ir bet kokio

galimo vaizdo, kurį galiu turėti *in concreto*” (1982: 161). Tokiu atveju apriorinė vaizduotė produkuoja ne geometrinę figūrą, o abstraktų pavidalą (pvz., keturkojį gyvūną bendrais bruožais). Schema yra „<...> tarsi monograma“ (*ibid.*: 161). O monograma – tai apytikslis, trafaretinis pavidalas, kuris be jokio užpildo ir sudarytas įvairių siluetų kombinacijomis. Empirinė ir juslinė schema dėl savo abstraktumo atitinka tam tikrų tolydžių objektų rūšį (turima galvoje aibė, kurios narius saisto tik jiems priklausantis bendrumas) ir tampa sąvokos taikymo sąlyga.

Vis dėlto su pastarąja iškyla problema – ji negali būti transcendentaliai ideali. Eco klausia, kaip yra su žmogumi, kuris akyse nėra regėjęs šuns (2000: 85)? Nejuo tokio žmogaus vaizduotė produkuoja pakankamai abstraktų pavidalą, kuris būtų bendras visiems tam tikriems empiriniams vaizdiniais? Atsakymas veikiau yra neigiamas. Kitaip „<...> mes turėtume įgimto, jei ne įgimtų idėjų, schemiškumo repertuarą. Repertuaro, kuriame būtų įtraukta šuniškumo, arkliškumo schema ir t. t., kol mes ištuštintume visos visatos inventorių“ (*ibid.*: 88). Taip visi tikrovės elementai, manyčiau, net tie, kurie buvo ir bus, priklausytų subjekto sąmonės vidui. Tai reikštų, kad pažinimo visiškai neberekėtų – epistemologijos sąvoka būtų nežinoma. Bet taip nėra.

Laikantis pastarųjų svarstymų, galima teigti, jei vaizduotė gryną ir juslinę schemą produkuoja apriorinės taisyklės pagrindu, tai vaizduotė empirinę ir juslinę schemą produkuoja atminties pagrindu. Atminties gebėjimas ištraukia iš empirinio vaizdinio tokius bruožus kaip šuniškumas, arkliškumas ar žmoniškumas, juos įsimena ir padaro bendrais visiems tam tikros rūšies empiriniams vaizdiniais.

2. 4. Atmintis kaip determinacijos pagrindas

Remiantis Kanto transcendentaline estetika ir transcendentaliniu schemiškimu, laikantis Bachtino transcendentalinės estetikos pripažinimo, galima teigti, kad Bachtino chronotopas traktuotinas kaip visų išorinių objektų pavidalo, dydžio ir tarpusavio santykio *a priori* patyrimo būdas, kuris suteikia patirčių daugialypumui tapatybes ir įgalina pažintinį subjekto santykį su tikrove. Sykiu chronotopas yra visų objektų vienaikiškumo, nuoseklumo, kismo ir judėjimo *a priori* patyrimo būdas, kuris subjektą įtraukia į įvykius ir sąmonėje jungia objekto vaizdinius į rišlią visumą. Chronotopas sutvarko reiškinių įvairovės duotį, kuri yra įsimenama ir pasitelkiama kaip schema – trafaretinis, bendras tam tikriems empiriniams vaizdiniais, suvokimo ir įvairių formų kūrimo pagrindas (Bachtinui grynas ir juslinis geometrinių figūrų schemiškumas nėra toks aktualus). Čia Bachtinas chronotopą per transcendentalinės filosofijos įtaką įtarpina tarp epistemologijos ir socio-konstruktivizmo. Kaip Bachtinas nuo epistemologijos pereina prie socio-konstruktivizmo?

Viena esminių chronotopo epistemologinės reikšmės interpretacijų yra Bart Keuneno. Keunenas chronotopo epistemologinėje reikšmėje atranda reguliatyvinę paskirtį. O pastaroji randasi tada, kai patyrimo metu kylantys ir į rišlią visumą sutelkiami vaizdiniai įsimenami ir taip sąlygoja ne

tik literatūros žanro suvokimą, bet ir žmogaus elgseną (2000: 7–10). Pavyzdžiui, įsisavintos patirtys reguliuoja stereotipinę elgseną – subjektas pamena, kad į gimtadienį reikia atsinešti dovaną (*ibid.*: 8).

Aiškindamas chronotopo reguliatyvinę paskirtį, Keunenai pasitelkia Bachtino amžininko Frederic Bartlett „plokščių atitikmenų“ teoriją. Šioje teorijoje įtraukiamas kantiškos manieros schemiškumas. Bartlettas „<...> schemą apibūdina kaip agento pirminiam žinojimui priklausančią struktūrą. Žmogaus sąmonė, jis sako, informaciją apdoroja „plokščių–atitikmenų“ būdu: nauja „įsisavinama“ informacija palyginama ir patalpinama į plokštę, kuri visam laikui yra laikoma atmintyje“. Vadinasi, „prasmės negali būti laikomos „absoliučiomis“ vidinėmis teksto savybėmis, bet faktiškai yra konstrukcijos emanuojančios iš teksto ir skaitytojo pirminio žinojimo sąveikos“ (*ibid.*: 3).

Tačiau atminties schemas sąveikauja ne tik su skaitomu literatūriniu kūriniumi, bet ir su kasdieniu (ar ne taip jau kasdieniu) veiksmu socialinėje aplinkoje. Į socialinių sąveikų įvykius patekęs subjektas aktyvuoja su įvykiu surezonuojančią analogišką atminties schemą. Pastaroji kaip koordinacinių sistema determinuoja subjekto darymą ir kalbą. Vadinasi, socialinių sąveikų lauke atminties schemiškumas tampa darymo ir kalbos schemiškumu. „Bachtinui veiksmo schemiškumas nėra pasakymas, kaip literatūra skiriasi nuo kasdienio žinojimo, bet samprata, rodanti, kaip vaizdiniai yra nekintančios struktūros, kuri yra naudojama socialinėse sąveikose, dalis“ (*ibid.*: 10).

2. 5. Simboliai, semantikos ir kalbos: pati realiausia tikrovė¹⁹ per socio-konstruktivius institutus

Įvairių chronotopų kaip atminties schemų konfigūracijomis reguliuojamas subjektas išsireiškia darymu ir kalba. Subjektas šių gebėjimų pagrindu apibrėžia tikrovę tarsi koordinacinių sistemą ir taip įsteigia subjekto orientacines ašis. Kaip subjektas darymo ir kalbos pagrindu apibrėžia tikrovę? Kas tos orientacinės ašys? Atsakant į šiuos klausimus, galima prisiminti dar neaptartą pačios realiausios tikrovės sampratą. Juk Bachtinui laikas ir erdvė nėra tik juslumo formos, jis laiką ir erdvę įvardija ir kaip pačios realiausios tikrovės formas.

Bachtinas perteklinėje pačios realiausios tikrovės formuluočioje sugretina dvi sąvokas – lotynišką realiausia (реальной) ir slavišką tikrovę (действительности). Bachtinui tikrovė „<...> yra tik viena galimų tikrovių; ji nėra neišvengiama, ne arbitrali, ji savyje steigia kitas galimybes“ (1975b:

---

¹⁹ Bachtino „самой реальной действительности“ (pati realiausia tikrovė) verčiama kaip „immediate reality“ (tiesioginė realybė) (1975a: 235; 1981: 85). Pastaruoju vertiniu rėmėsi pagrindiniai Bachtino interpretatoriai. Pavyzdžiui, Holquisto požiūriu, tiesioginė realybė – tai dažniausiai pasikartojančios patirtys (2002: 149); o Sholzai tiesioginę realybę sieja su Husserlio noemine ir noetine skirtimi (2003: 156). Šiame darbe laikomasi pačios realiausios tikrovės vertinio, taip chronotopas geriau lokalizuojamas epistemologijos ir socio-konstruktivizmo dinaminėje sąveikoje.

480). Tai reiškia, subjekto juslumo formos nulemia ne tik tikrovės fiktyvumą, reprezentabilumą ar įsivaizduojamumą, bet ir realumą – laikas ir erdvė suprojektuoja tikrovės formas. Subjektui laikas ir erdvė turi būti „<...> įkalti į realią patirtį, į trukmę, į atvaizdą, kuriame nugyventas laikas tampa apčiuopiamas“ (Keunen, 2010: 42). Kokiū būdu laikas ir erdvė suprojektuoja tikrovės formas?

Sakyčiau, pirma, jei subjektas kalbos pagrindu apibrėžia tikrovę, tai signifikacijos suteikia tikrovei realumą. Signifikatui – chronotopui kaip apibrėžtai ir įsimintai schemai suteikiamas vardas – signifikantas. Įvardijus chronotopą, reikšmė, vaizdinys ar schema – plačiausia prasme sutelkta juslinė patirtis gali būti išsakyta. Tokiu būdu įgalinamas dialogas, kuris lemia įvairių tikrovės formų konstravimą. Antra, jei subjektas darymo pagrindu apibrėžia tikrovę, tai gaminimas suteikia tikrovei realumą. Pastarajame kontekste chronotopas traktuotinas kaip schemiškumo sąlygomis atmintyje išsaugotas galimybių laukas, kurį realizuoja kūno susilietimas su materialia medžiaga – trafaretinis vaizdinys tampa konkrečia empirine išraiška, įsivaizduojamas kubas tampa realiu kubo brėžiniu. Negana to, chronotopo struktūra perteikiama išsakyme arba daikte. Vadinasi, Bachtino chronotopas suteikia tikrovei laikines ir erdvines socio-konstruktivistines formas. Čia galima kelti klausimą – kaip epistemologinio chronotopo struktūra perteikiama socio-konstruktivistinėse formose?

Išlaikant chronotopo laiko (chronos; χρόνος) sando pirmumą, galima sakyti, kad tikrovė sulaikinama per vidinį jos apibrėžimą, per vidinį tikrovės elementų sutelkimą į rišlią visumą. Tokiu pagrindu keltini klausimai – kas yra vidinis tikrovės apibrėžimas ir kaip vidinis apibrėžimas sulaikina tikrovę? Kodėl apibrėžimas kyla iš tikrovės vidaus? Kol kas į šiuos klausimus negalima pasiūlyti konkretesnių atsakymų, nes Bachtino *Laiko ir chronotopo formos romane* nėra nuorodų²⁰ į tikrovės sulaikinimą per vidinį apibrėžimą.

Kita vertus, remiantis Kanto laike glūdinčia sinteze, galima teigti, kad Bachtinas chronotope laiką sureikškina dėl sintetinio – heterogeninių plotmių jungimo. Kitaip tariant, tik dėl laike glūdinčios sintezės galimas ne tik erdvinis paties laiko, bet ir tikrovės pavidalas. Bachtinas kone eksternalizuoja kantišką sintezę, pastarąją siedamas su kūrybiniais tikrovės steigties procesais – „laikas tarsi sutankėja, įsikūnija, virsta meniškai įžiūrimas“ (1981: 84).

Tačiau chronotopo erdvės (topos; τόπος) sando, t. y. erdvės kaip tikrovės apibrėžimo aiškinimas yra galimas. Transcendentalinė erdvė – tai visų išorinių objektų pavidalo, dydžio, tarpusavio santykio *a priori* patyrimo būdas, kuris suteikia patirčių daugialypumui tapatybes ir įgalina pažintinį subjekto santykį su tikrove. Remiantis transcendentaline erdve kaip tikrovės apibrėžimo specifikacija, galima

---

²⁰ Bachtinas pamini, kad chronotopo terminą perima Alexei A. Uchtomskio paskaitoje apie fiziologinius laiką ir erdvę (1975a: 234). Sakyčiau, kad atsakymų tektų ieškoti Uchtomskio anticipacijos teorijoje. Joje teigiama, kad organizmų tikrovę sudaro geometrodinamikos sąlygomis analizuotina kitokia (nei subjekto) laiko–erdvės sąranga (Chebanov, 2015: 142). Deja, Uchtomskio anticipacijos teorija dėl dalies neišlikusių raštų nėra išsamiai išanalizuota.

teigti, kad: tikrovės pavidalas yra simbolis; tikrovės dydis yra semantika; o tikrovių tarpusavio santykiai yra kalbos. Štai ką Bachtinas teigia „Išvadinėse pastabose“:

<...> kad ir ką reiškia šios reikšmės, siekiant įžengti į mūsų patirtį (kuri yra socialinė patirtis) jie [chronotopai – D. B.] turi įgyti *simbolio formą*, kuri mums yra garsinė ir regima (hieroglifas, matematinė formulė, verbalinė ar lingvistinė ekspresija, eskizas ir t. t.). Be tokių laikinių–erdvinių ekspresijų, net abstrakti mintis nėra įmanoma. Vadinasi, kiekviena reikšmės prieiga yra pasiekama tik per chronotopo vartus (1981: 258). Kalba, kaip vaizdinių lobio–namai, yra iš pagrindo chronotopiška. Taip pat chronotopiška yra vidinė žodžio forma, kuri yra medijuojantis žymeklis su kurio pagalba esminės erdvinės kategorijos reikšmės yra įtraukiamos į laikinius santykius (plačiausia prasme). (*ibid.*: 251).

Dabar galima teigti (tik erdvės sando atžvilgiu), kad Bachtino chronotopas – visų išorinių objektų pavidalo, dydžio, tarpusavio santykio *a priori* patyrimo būdas sutvarko patirčių daugialypumą. Pagal įsisavintas sutvarkytas–rišlias patirtis vaizduotė atminties pagrindu produkuoja schemas, kurios sąlygoja subjekto darymą ir kalbą. O šie gebėjimai apibrėžia tikrovę į simbolius, semantikas ir kalbas. Anot Jan Bloomaerto, „<...> chronotopai iškelia ir įgalina scenarijaus struktūrą, veikėjus ar tapatybes, ir socialinius bei politinius pasaulius, kuriuose veiksmas specifiskai tampa dialogiškai reikšmingu, įvertintu, ir suprantamu. Specifiniai chronotopai produkuoja specifinius asmenų tipus, veiksmus, reikšmes ir vertę. Jų sąveikaujantis dekodavimas ir iškėlimas taip pat yra, juose pačiuose, chronotopinis fenomenas, kuriame kiti istoriškumai šaukiasi čia–ir–dabar produkavimo ir supratimo istoriškumo“ (2015: 109).

Tokiu požiūriu Bachtino kūrybinė chronotopo kategorija yra tarp epistemologijos ir socio-konstruktivizmo. Chronotopas įgalina pažintinį santykį su tikrove ir pastarąją apibrėžia – apriorinis patyrimo būdas suprojektuoja erdvines tikrovės formas. Vadinasi, pažinimas įsteigia simbolines tikrovės formas. Mano manymu, įsteigtos simbolinės formos yra institutai, t. y. simboliais, semantikomis ir kalbomis apibrėžta socialinių darinių visuma. Negana to, Bachtino teorijoje institutų visuma traktuotina kaip galimybių laukas, kuris atgalios steigia subjekto žinojimą – tikrovė „<...> savyje steigia kitas galimybes“ (1975b: 480). Chronotopas suteikia tikrovei simbolių socialinių institutų visumos vaizdinį, o pastarąjį autorius literatūroje perteikia kaip realią tikrovę. Pavyzdžiui, tikrojo gyvenimo chronotope institutas yra „<...> viešoji aikštė (*agora*)“ (Bakhtin, 1981: 131), riterinių romanų chronotope – „<...> kelias“ (*ibid.*: 243), antikiniame romane „<...> svetimas [kitoniškas, – D. B.] pasaulis“ (*ibid.*: 102).

3. LAIKO IR ERDVĖS DETERMINACIJA C. CASTORIADŽIO MĄSTYME

3. 1. Transcendentalinės erdvės svarba Castoriadžio mąstyme

Bachtino ir Castoriadžio mąstymą susieja Kanto transcendentalinės filosofijos vertinimas. Bachtinas transcendentalinius erdvę ir laiką traktuoja ne tik kaip juslumo, bet ir kaip pačios realiausios tikrovės formas (1975a: 235). Castoriadis savo ruožtu pateikia analogišką Kanto transcendentalinės erdvės vertinimą. Anot Suzi Adams, Castoriadis „<...> išlaiko Kanto erdvės kategoriją visai nepakitusią, nes jis sutinka, kad ji [erdvė – *D. B.*] logiškai yra *a priori* tapatybinio mąstymo sąlyga“ (2011: 49). *Vaizduotiškoje visuomenės steigtyje* Castoriadis sako, kad erdvės

<...> determinacija, kaip išorinė arba kaip kylanti iš kažkur kitur, yra žinoma kaip skirtumas. Šia prasme, iš refleksyvaus ir analitinio požiūrio taško, „gryna“ erdvė yra mąstymo ir jo paprasčiausių operacijų būtinybė. Tam, kad mąstytytume, mes privalome tokius pačius [dalykus – *D. B.*] suvokti kaip skirtingus ir *vice versa*. Tarkime, mes privalome galėti *atkartoti* ir *kartoti* tam, kad išlaikytume tai, kas absoliučiai savi-tapatu, kaip daugį ir skirtumą, kuris „kartoja“ pats save. Tai yra galimybė, kurią suteikia „gryna“ erdvė, „tokio paties“ taško, jei jis yra *kažkur kitur*, galimybė; ir šia prasme, refleksyviai, erdvė egzistuoja kaip figūros atžvilgiu pirminė *a priori* sąlyga“ (2005: 193).

Pastarajame pasaže matyti, kad Castoriadis su transcendentaline erdve išlaiko paradoksalų santykį – vienu metu laikosi ir ją išplečia. Castoriadis pripažįstą erdvę kaip vidinę determinaciją – juslinės patirties formavimą, bet, priešingai Kantui, erdvę traktuoja kaip išorinę determinaciją. Pastaroji suteikia tapatybes realioms objektams ir įgalina objektų skirtumo supratimą bei atpažinimą. Vis dėlto, kokie Kanto transcendentalinės erdvės aspektai išlieka svarbūs Castoriadžio erdvės sąvokoje? Kaip Kanto transcendentalinė erdvė traktuojama kaip išorinė determinacija? Atsakant į šiuos klausimus, galima prisiminti, kas buvo aptarta dalyje apie Kanto transcendentalinę estetiką.

Kanto transcendentalinė erdvė yra visų išorinių objektų pavidalo, dydžio ir tarpusavio santykio *a priori* patyrimo būdas (1982: 75). Kitaip tariant, transcendentalinė erdvė yra tikrovės įsisavinimo logika, kuri pateikia objekto vaizdinius rišlioje visumos formoje. Suformuotu patirčių daugialypumo pagrindu konstruojamos objektų tapatybės – stebėjimu įerdvintos tikrovės variacijos (Sabolius, 2012: 152). Tokiu būdu transcendentalinė erdvė įgalina pažintinį subjekto santykį su tikrove. Remiantis transcendentaliniu erdvės apibrėžimu, laikantis Castoriadžio transcendentalinės erdvės pripažinimo, galima teigti, kad Castoriadžio erdvė traktuotina kaip visų išorinių objektų pavidalo, dydžio ir tarpusavio santykio *a priori* individualus patyrimo būdas, kuris patirčių daugialypumui suteikia tapatybes ir įgalina pažintinį subjekto santykį su tikrove. Tačiau Castoriadis transcendentalinę erdvę

traktuoja ir kaip išorinę determinaciją. Mano akimis žiūrint, labai analogiškai Bachtinui – transcendentalinė erdvė išplečiama į socio-konstruktivizmo lauką. Kaip tą padaro Castoriadis?

Kadangi transcendentalinė erdvė neišsitenka vien tik individualios vaizduotės ribose, mano teigimu, transcendentalinės reikšmės pagrindu Castoriadžio erdvės ir skirtumo sąvokos atlieka svarbią funkciją – individualioje vaizduotėje *a priori* suteikiant patirčių daugialypumui pavidalą, vadinasi, konstruojant objektų tapatybes, sudaroma skirtumo galimybės sąlyga. Skirtumo, kuris leidžia atpažinti ne tik vieną įsivaizduojamą nuo kito, bet ir įsivaizduojamą nuo realaus. Tapatybė suteikiama ir socialinių reiškinių daugialypumui – konstruojami tipai, kurie tarpusavyje gali skirtis.

Taip socialinėje plotmėje skirtumas atlieka apverstą transcendentalinės erdvės paskirtį – leidžia skirti vieną realų nuo kito ir realų nuo įsivaizduojamo. Vaizduotė ne tik iš naujo suteikia tapatybes, bet ir adaptuojasi prie išorinių, jau įsteigtų tapatybių. Tai reiškia, kad Castoriadžio erdvė sudaro heterogeninių plotmių – individualios vaizduotės ir socialinės įsivaizduojamybės, sanklodos sąlygą. Dar pridurčiau, kad Castoriadžio erdvė interpretuotina kaip erdvės ir laiko santykio dinamiškumo pagrindas. Tai reiškia, kad erdvės pagrindu laikas subordinuojamas erdvei ir *vice versa* (apie erdvės ir laiko dinamiką plačiau 3. 4. *Socialiniai erdvės ir laiko institutai kaip determinacinės tikrovės formos* ir 3. 5. *Erdvės subordinacija laikui: laikas kaip kūrimas*). Kaip Castoriadis sureiškina erdvės ir laiko santykio dinamiką?

Čia galima prisiminti, ką sakė Kantas – erdvė suteikia tapatybę laiko pažinime. Tam, kad laikas būtų pamąstomas, erdvė suteikia brėžiamos geometrinės linijos pavidalą (1982: 147). Castoriadis *Vaizduotiškoje visuomenės steigtyje* teigia, kad taip dar labiau aktyvuojamas išorinis erdvės determinacinis pobūdis (2005: 186–195) ir sykiu užverinama esminė laiko reikšmė ir galimybės (Adams, 2011: 40). Kaip aktyvuojamas išorinis erdvės determinacinis pobūdis? Kaip tokioje subordinacijoje interpretuotina Castoriadžio laiko sąvoka? Atsakant į šiuos klausimus, privalu aptarti Castoriadžio pateiktą transcendentalinio schemiškumo vertinimą.

3. 2. Kantiškų schemų išplėtimas ir dauginimas

Dar vienas Bachtino ir Castoriadžio mąstymą susiejantis atspirties taškas – Kanto transcendentalinio schemiškumo vertinimas. Kaip minėta anksčiau, Bachtinas Kanto schemiškumą išplečia į socio-konstruktivistinį lauką (1975a: 235). Castoriadžio pozicija labai analogiška. Jo teigimu, kantiškas schemiškumas labai artimai susijęs su socialumu (2005: 244–257, 260–268). Kaip permąstomas schemų ir socialumo santykis? Pasak vaizduotės teoretiko,

supratimas yra „rišamoji galia pagal taisykles“ (Kantas) ir anapus steigimo nėra jokių taisyklių. [Apriorinės – *D. B.*] Taisyklės įtraukia steigimą. Steigiančiajame kūrime išlieka taisyklių galimybė. Kategorija yra duoties jungimo taisyklė; duoties iš tam tikro požiūrio

taško mąstymą tvarko (įsako) *vienumas*; *substancija*, „pastovumo“, „ilgalaikiškumo“, „išsilaikymo“ ar „tai, kas negali būti kito dalyko predikatu“ mąstymo tvarka ir t. t. Žinoma, pastarosios tvarkos yra tokios ta prasme, kad jos turi šią *vertę* – jos konkrečiame įgyvendinime niekuomet neturi vertės, nebent *santykiyje su* [schema – *D. B.*]... Jos visuomet yra tik *santykiyje su* [schema – *D. B.*]... kad bet koks dalykas yra, pavyzdžiui, *vienas* (Castoriadis, 2005: 259–260).

Šiame pasaže matyti, kad Castoriadžiui: kategorija – duoties jungimo steigimas; vienumas steigia duoties tvarką; substancija steigia pastovumą, ilgalaikiškumą ir išsilaikymą. Ne tik čia įvardintos, bet kone visos steigtytys atliekamos santykiyje su kažkuo, t. y. su schemomis, steigiant pačias schemas. „<...> Nėra minties be figūrų, schemų, vaizdinių, žodžio-vaizdinių. <...> Pagal įsivaizduojamumą ir vaizduotę šios schemas negali egzistuoti ir veikti pasyviai, jei jos nėra pateikiamos pagal arbitraliai įsteigtus vaizdus/figūras [institutus – *D. B.*]“ (Castoriadis, 2005: 337). Kaip atrodo schemų pagrindo cirkuliarus steigimas? Kaip Castoriadis vartoja schemas sąvoką? Atsakant į šiuos klausimus, privalu pakartoti svarbiausius Kanto transcendentalinės schemas apibrėžimo aspektus.

Vaizduotė *a priori* produkuoja schemas – bendro būdo vaizdinius (pvz., abstrakčius pavidalus ar trafaretinius vaizdinius) (Kant, 1982: 159). Aprioriniai patyrimo būdai – erdvė ir laikas formuoja schemas visumą. Šią sudaro du pobūdžiai – gryna ir juslinė bei empirinė ir juslinė schemas (Eco, 2000: 82). Pirmosios atveju produkuojami transcendentaliai idealūs geometrinių figūrų vaizdiniai, o antrosios atminties pagrindu tik iš dalies transcendentaliai idealūs trafaretiniai vaizdiniai (pvz., vaizduotėje eskizuojamas šuns siluetas). Negana to, schemų pobūdžiai gali funkcionuoti kaip dalykų (kalbos, veiksmo, kūrinio ar daikto ir pan.) supratimo, atpažinimo ir realizacijos galimybės sąlygos – įsivaizduojamas kvadratas tampa realiu kvadrato piešiniu baltame popieriaus lape.

Remiantis transcendentaliniu schemas apibrėžimu, laikantis Castoriadžio pateiktu transcendentalinės filosofijos vertinimu, galima teigti, kad Castoriadis Kanto schemiškumą radikalizuoja. Visų pirma, schemas produkuoja ne tik vaizduotė, bet ir sociumas (2005: 244–257, 260–268) – visuomenė įsivaizduojamų schemų pagrindu steigia simbolinius socialinius institutus ir simboliniai socialiniai institutai steigia pačias schemas. Tarkime, filosofijos, istorijos ir filologijos fakultetai turi tik jiems priklausančius ir juos ženklinančius simbolius – feniksą, žaltį ir knygą. Pirmą kartą į fakultetą atėjusiam studentui leidžia orientuotis individualūs simboliniai institutai, kurie nurodo skirtingas mokslines disciplinas. Feniksas – filosofija, žaltys – istorija, knyga – filologija.

Pasak Adams, Castoriadis, radikalizuodamas kantišką schemiškumą, mėgina suderinti epistemologiją ir ontologiją (2008: 280). Svarbu paminėti, kad Castoriadžio socialiniai institutai nėra vien tik fiktyvios kilmės socialinės konstrukcijos, jie yra ontologinės formos (Klooger, 2014a: 117).

Čia išryškėja Castoriadžio kritinė laikysena determinacijų ir tikrovės tapatinimo atžvilgiu. Jam ne tik viseto-tapatybės ontologinės logikos pagrindu apibrėžti, bet ir determinuoti iš dalies, prieštaringi ir daugialypiai socialiniai reiškiniai yra realūs.

Antra, jei Kantui aprioriniai laikas ir erdvė formuoja schemas visumą, tai Castoriadžiui apriorinė erdvė (jai subordinavus laiką) formuoja įsivaizduojamos schemas visumą, o socialiniai erdvė ir laikas simbolių institutų visumą (apie tai plačiau – 3. 4. *Socialiniai erdvės ir laiko institutai kaip determinacinės tikrovės formos*) (1997d: 386). Visuomenėje formavimo veiksmą atlieka kalba ir darymas. Tokiu būdu dauginami schemų pobūdžiai – randasi galimybių, signifikacijų, baigtinumo ir instrumentiškumo schemas (2005: 268). Šių pagrindu visuomenė produkuoja ne tik bendro būdo vaizdus, bet ir reikšmes, sąvokas ar įrankius. Būtent produkavimo veiksmą čia atlieka minėti kalbos ir darymo gebėjimai, kuriuos Castoriadis įvardija kaip *legein* ir *teukhein*. Kaip funkcionuoja *legein* ir *teukhein*?

3. 3. *Legein*²¹ ir *teukhein*²² kaip galimybių paskirstymo ir realizacijos schemas

Didžioji visuomenės signifikacijų dalis – tos, kurios yra aiškios arba gali būti pagamintos, taip pat yra įsteigtos. Tačiau tuo pat metu visuomenės įsteigto pasaulio ansambliavimas arba tapatybinė organizacija randasi per *legein* (išskyrimas-pasirinkimas-regionalizavimas-vienijimas-skaičiavimas-kalbėjimas). *Legein* yra socialinio reprezentavimo/kalbėjimo ansamblinė-ansambliavimo dimensija, visai kaip *teukhein* (suvienijimas-koregavimas-gaminimas-konstravimas) yra socialinio darymo ansamblinė-ansambliavimo dimensija. <...> Kaip tokie, abu iš anksto yra socialiniai institutai, pirminiai, instrumentiniai visiems institutams, institutai <...> (Castoriadis, 2005: 238).

Pastarasis pasažas leidžia manyti, kad Castoriadžiui *legein* ir *teukhein* nėra prigimtinės galios, transcendentalinės *a priori* kategorijos, o socialiniai kalbos ir darymo būdai, kaip individas konstruoja simbolių socialinių institutų tikrovės vaizdinį (Adams, 2011: 72). Šio konstravimo atskaitos sistema ir bendravardiklis yra socialinė įsivaizduojamybė – jos lauką sudaro radikali vaizduotės (apie tai plačiau 3. 5. *Erdvės subordinacija laikui: laikas kaip kūrimas*), kitų įsivaizduojamųjų ir institutų sugeneruojamos galimybės (Sabolius, 2019: 180). Tokiu pagrindu *legein* ir *teukhein* reguliuoja galimybių pasiskirstymą ir realizavimą:

---

²¹ Kyla iš graikiško žodžio λέγω (lt., sutvarkyti, išdėstyti, surinkti, pasirinkti, skaičiuoti, laikyti, sakyti, kalbėti).

²² *Teukhein* sąvoka reiškia „veikimą“ ir „gaminimą“. Prancūzų kalba, kurią ir rašė Castoriadis, ji verčiama žodžiu „faire“. Čia turima galvoje tai, kad *teukhein* reiškia veikimą, kurio rezultatas yra gaminys (Klooger, 2014a: 123). Kitaip tariant, darymas, kurio rezultatas yra darinys.

Galimybės schema įgalina *ipso facto*²³ skirti tarp galimybės ir negalimybės (*būtinybė* akivaizdžiai paprasčiausiai yra kitas negalimybės vardas: kažkas yra būtina, jei to neegzistavimas yra negalimas ir kažkas yra negalima, jei to neegzistavimas yra būtinas). Tuomet tai [galimybės schema – *D. B.*] yra per galimybės ir negalimybės sąveikavimą, kad visuomenė kaip visuma ar kiekviena visuomenė paskirai konstituoją „realumą“ ir tik joms [visuomenėms – *D. B.*] priklausantį realumą“ (Castoriadis, 2005: 262).

Šiame pasaže matyti, kad Castoriadis nusako *legein* ir *teukhein* kaip galimybių – to, kas dar tik bus realizuota, schemą. Kaip galimybių schemos pagrindu funkcionuoja *legein* ir *teukhein*? Socialinių įsivaizduojamųjų turinio bendrumas visiems institutams yra pasakymo, veiksmo ar daikto realizacijos pagrindas. Vadinasi, Castoriadis, galimybių schemos sąvokoje susieja bendrą vaizdinį ir konkrečią realizaciją. Tarkime, trafaretinis titnaginio peilio vaizdinys, dėl savo abstraktumo bendras visiems realiems titnaginiams peiliams, įgalina individą retušuoti titnago skeltę taip, kad pastaroji taptų peiliu. Tačiau šiame pavyzdyje sureikšminamas tik gaminimas, o kaip funkcionuoja *legein* ir *teukhein* paskirai? Kokios *legein* – socialinės kalbos sudedamosios dalys ir charakteristikos?

Aiškinant Castoriadžio *legein* sąvoką, parankios Adams įžvalgos. Ji sako, kad *legein* gali būti laikoma *quasi* kantiška kategorija – socialinė kalba išskiria-pasirenka-regionalizuoja-suvienija-skaičiuoja-išsako tam, kad individas sukonstruotų tikrovę kaip jam pakankamai rišlų ir aiškų darinį, kuris funkcionuotų tarsi supratimo, atpažinimo ir orientavimosi koordinavimo sistema (2008: 281). Kitaip tariant, galimybių schemos pagrindu socialinė kalba konstruoja socialinės tikrovės rišlumą, kuris cirkuliariai konstruoja pačią socialinę kalbą.

Anot Castoriadžio, tokiu būdu esmine cirkuliaraus konstravimo procedūra tampa signifikacijos: „<...> Signifikatyvinis ryšys, ryšys tarp ženklo ir objekto kaip absoliučiai specifiškas, neišanalizuojamas ir nesukonstruojamas, regionalizuoja ir įima abi sąvokas [simbolį ir objektą – *D. B.*] kartu kaip priklausančias viena kitai, vis dėlto, tarp jų [ženklo ir objekto – *D. B.*] nėra jokio realaus ar loginio ryšio. <...> Šis ryšys staigiai įgalina abiejų sąvokų egzistavimą kaip universalius arba, geriau, bendrinius terminus“ (2005: 245).

Tai reiškia, iš įsivaizduojamųjų galimybes ištraukia ir taip paskirsto signifikacijų procesai. Signifikantas – turinį kaip tapatybę apibrėžianti sąvoka suteikiama galimybių (pasakymo, veiksmo ar daikto vaizdiniui) laukui – signifikatui. Negana to, viseto-tapatybės ontologinės logikos determinacijos veikia signifikacijas. Pavyzdžiui, mokslinių stebėjimų rezultatai leidžia teigti, kad *x* mėnesio gamtinės aplinkybės geriausios pjauti rugius ir surinkinėti derlių. Įtraukus pastaruosius

---

²³ T. y. būtent tuo faktu.

duomenis į kolektyvinės įsivaizduojamybės funkcionavimą, mėnesiui x gali būti suteikta rugpjūčio sąvoka, o rugpjūčio sąvoka atgalios reiškia rugių pjovimą ar derliaus surinkimą, taip determinuojant visuomenės socialinę kalbą.

Mano akimis žiūrint, signifikantą ir signifikatą Castoriadis įtarpina determinacijų ir dalinių determinacijų įtampoje. Tarsi pati visuomenė, vartodama sąvokas, išlaikant natūralios kalbos pretenziją į aiškią turinių artikuliaciją, užklaususi, kokia sąvokos ir turinio priklausomybė, pamato, kad pastarasis tėra arbitralus ryšys. To pagrindu Adams pastebi, kad Castoriadžio signifikacinės procedūros tam tikra dalimi visuomet atviros (2011: 73–74). Tai reiškia, determinacijų ir dalinių determinacijų įtampoje socialinė kalba visuomet išlieka tarp apibrėžties ir atvirumo. Taip sąlygojama kalbos genėzė. Tarkime, viena vertus, socialinė debatų erdvė šiam institutui leidžia suteikti seimo sąvoką, o pastaroji atgalios individui leidžia suvokti ir atpažinti, kad tai yra debatų erdvė. Kita vertus, dėl signifikacijų dalinio determinuotumo, ženklas gali būti atviras, gali reikšti kažką kito. Iš atvirumo pozicijos išeina, kad socialiniam debatų erdvės institutui gali būti suteikiamas ne tik seimo, bet ir politikos mokslo ar viešosios aikštės sąvokos.

Signifikacinės procedūros, pasak vaizduotės teoretiko, produkuoja ženklus – paskiras ir apibrėžtas tapatybines realizacijas, kurios reprezentuoja įsivaizduojamybės turinius, taip įgalinant ištariamo žodžio egzistavimą. Castoriadis ženklo sąvoką vartoja lingvistine prasme – išsakytas, užrašytas žodis ar ideograma (2005: 244). Iš tokios pozicijos išeina, kad minėti lingvistiniai vienetai traktuotini kaip socialiniai institutai – kurių įsteigimą paskirsto *legein* ir *vice versa*. Šioje samprotavimų vietoje telieka klausti – kokios *teukhein* – socialinio darymo sudedamosios dalys ir charakteristikos?

Teukhein yra socialinio darymo tapatybės (ar funkcijos, ar instrumento) dimensija: *teukhein* (iš kurio kyla *tekhnē*, technika) reiškia suvienijimą-koregavimą-fabrikavimą-konstravimą (2005: 395). *Teukhein* darymo lauke atskiria „elementus“, kaip tokius juos prilaiko, juos sutvarko, suvienija juos į visumas ir organizuotas visumų hierarchijas. Ir šiame lauke ji [*teukhein* – D. B.] veikia determinacijos globoje ir kaip tikra determinacija, ir kaip visų determinacijų sąlyga (Castoriadis, 2005: 260).

Siūlau *teukhein* sąvoką taip pat traktuoti kaip *quasi* kantišką kategoriją – socialinis darymas suvienija-koreguoja-fabrikuoja-konstruoja tam, kad individas pagamintų tikrovę kaip jam pakankamai rišlų ir aiškų darinį, kuris funkcionuotų tarsi supratimo, atpažinimo ir orientavimosi koordinavimo sistema (Adams, 2008: 281). Kitaip tariant, galimybių schemos pagrindu socialinis darymas, t. y. technika, konstruoja socialinės tikrovės rišlumą, kuris cirkuliariai konstruoja pačią techniką. Nuglūdinto akmens vaizdinys tampa akmens glūdinimu – paruoštu vartojimui įrankiu ir

vice versa paruoštas įrankis sudaro įsivaizduojamybės lauko galimybes (Castoriadis, 2005: 268), molinio puodo žiedimo vaizdinys tampa puodo žiedimu – tam tikrą funkciją turinčiu dubeniu ir *vice versa* molinis dubuo sudaro įsivaizduojamybės lauko galimybes.

Sakyčiau²⁴, technikos atžvilgiu, galimybės realizavime svarbią paskirtį atlieka kūnas. Metaforiškai kūnas galėtų būti nusakytas kaip vaizdinio ir daikto jungiamoji grandis. Tarkime, individas vaizduotėje sugeneruoja vaizdinį, o jį realizuoja, kai rankos liečiasi su tam tikros rūšies materialia medžiaga. Vaizduotė suprojektuoja per kūną vaizdinį materialioje medžiagoje, pastaroji tampa daiktu, kuris tegali funkcionuoti kaip instrumentas. Pasak Castoriadžio, technikos atžvilgiu, tokias realizacijas įgalina baigtinumo ir instrumentiškumo schemas (2005: 262, 268). Šios schemas *teukhein* išskiria nuo *legein* – pastarosios esminis veiksmas yra signifikacinės procedūros (*ibid.*: 262)

Mano akimis žiūrint, Castoriadis, vartodamas schemas sąvoką, išlaiko magmos metaforiką. Schemas persiklojusios – galimybės, signifikavimo, baigtinumo, instrumentiškumo ir t. t. schemas (*ibid.*: 268). Tai reiškia, kad Castoriadis radikalizuoja Kanto schemiškumą, jį išplėsdamas ir daugindamas. Kantas rašė tik apie dviejų pobūdžių schemiškumą – gryną ir juslinį bei empirinį ir juslinį (Eco, 2000: 80–89). Vis dėlto, kaip veikia baigtinumo ir instrumentiškumo schemas?

Castoriadžio vaizduotės teorijos kontekste, baigtinumas vartojamas sinonimiškai aktualumo sąvokai (2005: 260–268). Tai reiškia, kad aktualumas visada yra technikos dalis, bet kadangi technika apima ne tik atskirą gaminį, o vaizduotę, socialinę įsivaizduojamybę, kūną, institutus ir pan., tai aktualumą reikia skirti nuo instrumentalumo. Instrumentalumas randasi ne aktualume, o technikos sugeneruojamose galimybėse. Galimybė įrankiui suteikia funkciją, taip įrankis „<...> egzistuoja kaip *tikslas*, intencija ir ši intencija gali socialiai egzistuoti tik kaip *eidōs* [idėja – D. B.], forma ar tipas, įsteigta figūra, reprezentuojanti kas yra, galima, dar tik egzistuos“ (*ibid.*: 263). Technikoje esantis aktualumas ir baigtinumas, anot Castoriadžio, produkuoja įrankius, maginius veiksmus, ceremonijas, praeiksmus – plačiausiai prasme socialinių institutų visumas (*ibid.*: 263).

Įvairios socialinių institutų visumos ir šių konfigūracijos sudaro socialinę tikrovę – tai, „<...> kas gali būti transformuota, tai, kas leidžia *gaminimą* (ir *teukhein*) kaip kažko gaminimą egzistuoti kitu nei kažkas egzistuoja arba gaminimą egzistuoti kažkokių kitokių būdų, kuris egzistuos tam tikru būdu. Taip tikrovė yra tai, kurioje į–galinimas ir iš–galinimas slypi. Tokiu būdu tikrovės steigimo pagrindu gaminimas ar darymas ir *teukhein* įgalina naują skirtą jungime egzistuoti/neegzistuoti, vertė/ne–vertė jungtyje, kurie yra įgalinti *legein*: tai galimybės/negalimybės, įgalinimas/išgalinimas. Iš to tiesiogiai seka tai, kad „tikrovė“ yra socialiai įsteigta, ne tik kaip tikrovė bendrai, bet kaip specifinė tikrovė, kaip *vienatinės visuomenės tikrovė*“ (*ibid.*: 263).

---

²⁴ Kiek man žinoma, Castoriadžio *teukhein* sąvoka tyrinėta itin siaurai.

Čia Castoriadis pabrėžia, kad ne tik radikali vaizduotė, socialinės įsivaizduojamybės, *legein*, *teukhein*, bet ir pati tikrovė, suprastina kaip socialinių institutų visumos vaizdinys, determinuoja individą, jam suteikdama galimybes. Plačiausia prasme pati tikrovė įgalina ir išgalina sakyti, komunikuoti, veikti, daryti, gaminti ir t. t. Svarbiausiai šio darbo temai, galimybės realizuojamos socialinėje erdvėje ir laike. Remiantis pastaraisiais svarstymais, galima teigti, kad *legein* ir *teukhein* aktyvuoja ne tik vidinį, bet ir išorinį erdvės determinacijos pobūdį ir sykiu paskirsto bei realizuoja galimybes, pastarosioms suteikiant socialinius erdvės ir laiko institutus kaip determinacines tikrovės formas.

3. 4. Socialiniai erdvės ir laiko institutai kaip determinacinės tikrovės formos

Aiškindamas magminį tikrovės pobūdį, Castoriadis teigia, kad sukonstruotos tikrovės formą sudaro socialiniai erdvės ir laiko institutai (1997d: 386). Pastarųjų konstravimą nulemia laiko subordinacija erdvei, taip įgalinant erdvę kaip determinacinį steigiantį patyrimo būdą. To pagrindu apibrėžiama ne tik juslinė patirtis, bet ir socialiniai erdvės ir laiko institutai. Kaip interpretuoti Castoriadžio simboliniai erdvės ir laiko institutai?

Atsakant į šį klausimą, siūlau įsivaizduoti tikrovę kaip beerdvį ir belaikį darinį. Tokiu atveju individas, patekęs į bet kokio pobūdžio socialinę erdvę, nesuprastų, neatpažintų ir net negalėtų pamąstyti, kokioje vietoje jis yra. Joks erdvinis darinys neturėtų indikacinės tapatybės. Pavyzdžiui, individas negalėtų namo suprasti kaip privačios gyvenamosios erdvės. Pastarąja taptų viešos vietos – parkai, susitikimo užkampiai, aikštės ir pan. Be tapatybių socialinės erdvės susiniveliuotų ir taip individas nebeturėtų jokio orientacinio pagrindo tikrovėje (*ibid.*: 386). Taigi socialinė erdvė atlieka apverstą kantiškos transcendentalinės erdvės funkciją – ji surišlina tikrovės konstrukta, įveda tapatybių koordinacinių sistemas, leisiančias orientuotis individui.

Pasak Alexandros Shismenoso, Castoriadžio socialinė erdvė gali būti skirstoma į tris pobūdžius: „<...> privati erdvė, *oikos* (reiškia „namas“); pusiau–privati ir pusiau–vieša erdvė, *agora* (reiškia „turgų“, bet, platesne prasme, anapus finansinių funkcijų, įtraukia viešus socialinius santykius ir visų rūšių diskursus), kur vyko visiškai viešas ir atviras pasitarimas; erdvė, *eklezija* (reiškia „piliečių susivienijimą“), politinių sprendimų vieta“ (2018: 76). Dar pridurčiau tai, kad čia matosi Castoriadžio išryškinamas magminis tikrovės pobūdis – sukonstruotoje tikrovėje persikloja privati, pusiau privati, pusiau vieša ir eklezijos erdvės, kitaip tariant, sluoksniai.

Laiko subordinacijos erdvei dinamikoje, socialinio laiko reikšmė itin analogiška. Socialinis laikas traktuotinas kaip individo orientacijos tikrovėje pagrindas. Čia galima pratęsti minties eksperimentą. Tarkime, individas patenka į socialiai belaikę tikrovę. Tokiu atveju individas, patekęs į bet kokio pobūdžio laikinę seką, t. y. į priežastingai įvyksiančią situaciją, nesuprastų, neatpažintų ir net negalėtų pamąstyti, kokią funkciją įvykyje jis atlieka. Belaikėje tikrovėje nebūtų laikrodžio,

kalendoriaus ar panašių laiko institutų. Nebūtų dienos ciklo – aušros, saulėlydžio, vidurdienio ar vidurnakčio (Castoriadis, 2005: 210). Individas nežinotų, kada keltis, eiti į darbą, pusryčiauti–pietauti–vakarienauti, skaityti paskaitas, pranešimus ir t. t. iki begalybės.

Pasak Barry Sandywello, socialinio laiko atžvilgiu Castoriadžio ir Bachtino filosofinės pozicijos suartėja. Chronotopas nurodo „<...> daugialypio laikiškumo teoriją, kurioje laiko formos, alteracija²⁵ ir reikšmė kartu susijungia konstituoti socialinės patirties įsivaizduojamą matricą“ (1998: 208). Kitaip tariant, chronotopas, kaip ir socialinė įsivaizduojamybė, atlieka analogišką funkciją – sutvarkius juslines patirtis, įsteigus socialinius institutus, laiko kitybei suteikia reikšmes. Pastarosios įgalina laiko daugialypumą – rytą, dieną, vakarą, ritualinį laiką ir pan.

Tačiau Castoriadis aptarė socialinį laiką žymiai plačiau. Socialinio laiko steigtis susideda iš dviejų struktūrinių principų – viseto-tapatybės ontologinės logikos ir socialinės įsivaizduojamybės. Čia dar kartą išryškėja magminis tikrovės pobūdis – mokslinių stebėjimų rezultatų ir įsivaizduojamų reikšmių persiklojimas, o ne tapatumas. Kaip šis persiklojimas atrodo? Castoriadis sako, kad viseto-tapatybės ontologinės logikos pagrindu laikas traktuojamas kaip tapatybių laikas, kuris „<...> įtraukia laiko segmentaciją į „identiškas“ ar idealiai (ir neįmanomai) „atitinkančias“ dalis“ (2005: 209). Toks gali būti kalendorinis, dienų, mėnesių, sezonų ar metų laikas, kuris plačiausia prasme periodizuoja gamtinius reiškinius.

Įsivaizduojamybės laikas, dar traktuojamas kaip signifikacijos laikas, su viseto-tapatybės ontologine logika išlaiko abipusį santykį. „Tapatybės laikas yra „laikas“ tik todėl, kad yra nurodomas į įsivaizduojamybės laiką, kuris suteikia „laiko“ signifikaciją; įsivaizduojamybės laikas pats savaime yra neapibrėžiamas, neregionalizuojamas, nesugriebiamas – be tapatybės laiko, jis būtų *niekas*“ (*ibid.*: 209–210). Čia svarbi signifikacinė procedūra. Signifikatas – apibrėžta reikšmė, vaizdinių laukas ar vaizduotės turinys suteikiamas tuščiam signifikantui, t. y. vardui. Šiuo atveju vardas yra tapatybė, kuri leidžia įvardinti tam tikrus laikinius ritmus – taip viseto-tapatybės ontologinė logika leidžia fiksuoti ar konstatuoti gamtoje esančią laiko ritmo dimensiją, tačiau šiai dimensijai reikšmę suteikia socialinių įsivaizduojamųjų signifikacijos. Tačiau Castoriadis griežto signifikato ir signifikanto santykio neišlaiko. Castoriadžio filosofijoje šis santykis nėra nei realus ar logiškas (*ibid.*: 345). Tokiu pagrindu vienos plotmės, konteksto ar vietos laikas gali skirtis nuo kitos plotmės, konteksto ar vietos.

Šiuose svarstymuose galima pastebėti, kad Castoriadis fiksuoja vaizduotišką visuomenės polėkį – kone pati visuomenė savo konstruojamame pasaulėvaizdyje reikalauja mitopoetinės dalies.

---

²⁵ Alteracija vartojama sinonimiškai kitybės sąvokai. Kitybės sąvoka parodo dalyko, objekto, vaizdinio, žmogaus ir t. t. pasirodymą iš naujo, o skirtumo sąvoka parodo egzistuojančių dalykų, objektų, vaizdinių, žmonių ir t. t. tarpusavio prieštarumą arba tapatumą.

Net Majų astronominės žinios, jiems leidusios nuspėti Veneros planetos pasirodymą dangaus skliaute su vienos dienos paklaida 6000 metuose, nesutrukdė gyventi ritualiniu 260 dienų metuose ritmu (*ibid.*: 209). Vadinasi, Majų gyvenamojo ciklo reikšmę suteikė vaizduotė. Bet dabar reikia sugrįžti prie socialinio laiko aptarimo.

Castoriadžio socialinis laikas atlieka tris funkcijas – apibrėžia laiko ribas, periodus ir kokybę. Tik tokiu būdu visuomenėje įsteigiamos laiko koordinacių sistemos. „Krikščionių ir musulmonų eros, „amžiai“ (auksinis, sidabrinis ar bronzinis), eonas, didieji Majų ciklai ir t. t.“. Ir kiekvienas socialinio laiko intervalas turi visuomenės kalbą ir darymą reguliuojančią kokybę. „<...> Žydų tremties į Diasporą laikas, išbandymų ir vilties laikas krikščioniams, „progreso“ laikas vakariečiams. <...> Laiko kokybė kaip tokia parodo, kad įsteigtas laikas niekuomet negali būti redukuotas į grynai tapatybės, kalendorinį ar matuojamą laiką. <...> Įsteigtas laikas, kuris būtų grynai tapatybinis, yra neįmanomas, nes socialinio pasaulio viseto organizacijos atskyrimas nuo įsivaizduojamų socialinių reikšmių yra neįmanomas“ (*ibid.*: 210, 211).

Pastarieji svarstymai leidžia teigti, kad laiko subordinacija erdvei įgalina deterministinę tikrovės steigimą. Erdvė čia suprantama kaip vidinė ir išorinė determinacija, apibrėžianti juslinę patirtį ir tikrovei suteikianti simbolinių socialinių erdvės ir laiko institutų vaizdinį. Taip tikrovė konstruojama tik jau egzistuojančių formų pagrindu. Tačiau kas nutinka, kai apsiverčia erdvės ir laiko dinamika, jei erdvė tampa subordinuojama laikui? Šių klausimų perspektyvoje išryškėja Castoriadžio laiko reikšmė.

3. 5. Erdvės subordinacija laikui: laikas kaip kūrimas

Anot Castoriadžio, erdvę²⁶ subordinuojat laikui, atsiveria visai kitokia laiko reikšmė: „<...> „gryna“ laiko schema yra esminė figūros alteracijos schema, schema, kuri prezentuoja vienos figūros lūžį ir užgniaužimą per kitos figūros pasirodymą. Taip jis [laikas – *D. B.*] yra nepriklausomas nuo kokios kitos figūros. Laikas kaip radiklios įsivaizduojamybės (taigi kaip subjekto radiklios vaizduotės ir taip pat kaip socio-istorinės įsivaizduojamybės dimensija) „dimensija“ yra kitų figūrų (ir, tiksliai tariant, subjektui „vaizdinių“, visuomenei socio-istorinių *eide* [idėjų – *D. B.*], įsivaizduojamybės socialinių institutų ir reikšmių) pasirodymas. Jis [laikas – *D. B.*] yra figūrų kitybės-alteracija ir, pačioje šerdyje, jis yra toks vienas“ (*ibid.*: 193).

Kodėl erdvę subordinuojant laikui vartojama schemos sąvoka? Jei gryna laiko schema yra esminės figūros alteracijos schema, tai per alteracijas išskylantys vaizdiniai (ar idėjos, institutai ir reikšmės) turi būti bent iš dalies determinuoti, kad pastaruosius suvoktų, atpažintų ir per kalbos bei darymo veiksmą realizuotų individas. Vadinasi, net gryna laiko schema iš dalies turi būti susijusi su

---

²⁶ Castoriadis, erdvę subordinuojant laikui, nepakeitė erdvės reikšmės.

erdve. Čia matyti, kad Castoriadis, pasikeitus laiko ir erdvės determinacijos dinamikai, erdvės reikšmės ir funkcijos – teikti juslinei patirčiai ir realiems objektams tapatybes, nepakeičia. Bet, jei erdvė subordinuojama laikui tiek, kiek per alteracijas kylantiems vaizdiniam suteikiamos tapatybės, kokią funkciją atlieka laikas? Kokia likusi Castoriadžio laiko reikšmė? Atsakant į šiuos klausimus, privalu išryškinti svarbiausius paminėto pasažo aspektus.

Jame svarbiausi trys Castoriadžio laiko aspektai: laikas yra dvilypis – kolektyvinės socialinės įsivaizduojamybės ir individualaus subjekto radikali vaizduotės dimensijos pagrindas; pačia plačiausia prasme laikas yra visų figūrų (vaizdinių, idėjų, institutų ir reikšmių) pasirodymo kitybės-alteracija; Castoriadžio laikas prezentuoja vienos figūros lūžį ar užgniaužimą, kitaip tariant, nyktį arba virsmą kita figūra.

Aiškinant minėtus aspektus, galima teigti, kad Castoriadžio laikas vienaarūšis su determinacija ta prasme, kad yra bendro pobūdžio su viseto-tapatybės ontologine logika ir socialinėmis įsivaizduojamybėmis. Kita vertus, vienaarūšis su radikalia kūryba ta prasme, kad yra bendro pobūdžio su kitybe-alteracija, su absoliučiai naujų ir niekur nepatirtų ar neišgyventų formų pasirodymu. Taip Castoriadžio laikas yra „<...> tarp kosmogonijos ir kosmologijos“ (Adams, 2011: 41). Kitaip tariant, Castoriadis laiką aptaria iš dviejų perspektyvų įtampos – deterministinio harmoningos tikrovės pažinimo ir egzistuojančios bei tik egzistuosiančios tikrovės kūrimo.

Nors laiko vienaarūšiškumas su determinacija jau aptartas ankstesnėje dalyje, aiškumo dėlei galima pasikartoti. Tarkime, Einsteino reliatyvumo teorija leidžia teigti, kad erdvei subordinuotas laikas t – įvairių laipsnių matavimo vienetai, pavyzdžiui, sekundės, visuomenėje funkcionuoja kaip visetinis (tik vienam laiko visetui priklausantys matavimo vienetai – tai juslėms neprieinamas fizikinis sluoksnis) socialinių įsivaizduojamybės pagrindas, kuriam, socialinės įsivaizduojamybės, pagal mokslinių tyrimų rezultatus, atgalios suteikia chronometrinių reikšmių tapatybes – dienas, savaites, mėnesius metus ir pan. Negana to, socialinės įsivaizduojamybės chronometrines tapatybes transformuoja į simbolinių socialinių institutų formas –, pavyzdžiui, saulės, mechaninį, elektroninį laikrodį ir pan.

Tačiau čia esminis klausimas – kaip Castoriadžio laikas vienaarūšis su kūryba? Galima manyti, kad Castoriadžiui kantiškas transcendentalinio laiko idealumas nėra pakankamai radikalus. Castoriadžio laikas traktuotinas kaip visuomet kito – vaizdo, vaizdinio ar schemos pasirodymo galimybės sąlyga. Kitaip tariant, Castoriadis prabyla apie absoliučiai naujų formų atsiradimą. „<...> Tikrasis laikas, kitybės-alteracijos laikas yra sprogus, pasirodantis, kuriantis. *Dabartis, nun* čia yra sprogimas, padalinimas, išsiveržimas – išsiveržimas to, kaip kažkas yra. Ši dabartis pasirodo kaip kildinanti, kaip imanentinė transcendencija, kaip šaltinis, kaip ontologiškumo bangavimas pirmyn“ (2005: 201). Prisiminus magmos principą – niekuomet nepasakysime, koku pagrindu ar iš kokių ištakų regime tai, ką regime. Tai reiškia, tegalima fiksuoti, kad naujos formos yra ir vis rasis.

Mano akimis žiūrint, absoliučiai naujų formų pasirodymas gali būti interpretuotinas iš dviejų požiūrio taškų. Pirmą, laiko subordinacijos erdvei, t. y. socialinių institutų atžvilgiu. Įsivaizduokime tokią situaciją. Keli tūkstančiai metų prieš Kristų, dabartiniame Lietuvos regione žmonės vis dar naudojami titnagu kaip pagrindiniu technikos elementu. O to meto Egipto civilizacijoje buvo paplitusi bronzos – ginkluotė, papuošalai, buitiniai įrankiai ir pan. Statomos piramidės, apgyvendinimo sistemos ar vandentiekio tinklai. Dabartinės Lietuvos regiono žmogui titnaginio įrankio atžvilgiu vien bronzinis įrankis yra absoliučiai naujas. Jis net neturėtų jokio pagrindo pamąstyti, kad vietoje titnago egzistuoja kitokia materialinė medžiaga. Taip regiono, kultūros ar visuomenės atžvilgiu kitas socialinis institutas yra traktuotinas kaip absoliučiai nauja forma. Tokia forma, kuri kitoje visuomenėje pradeda funkcionuoti kaip naujų realizacijų galimybės sąlyga – bronzinės medžiagos vaizdinys realizuojamas įrankiu, galbūt išlaikant titnaginio įrankio formos likučius.

Antra, erdvės subordinacijos laikui atžvilgiu, radikali vaizduotė produkuoja absoliučiai naujus vaizdinius kaip kūrybinės realizacijos atskaitos sistemas. Tai reiškia, kad radikali vaizduotė atlieka praregos funkciją – ji produkuoja tokios situacijos, pasakymo, veiksmo ar daikto galimybę, kuri niekuomet nebuvo atlikta ar įsivaizduota. Ir būtent čia išryškėja Castoriadžio sąvoka. „Pasąmonė egzistuoja tik kaip neatskiriamas reprezentatyvus/afektyvus/intencionalus srautas.“ (2005: 274). Pastarajame kontekste reprezentacija atlieka svarbiausią funkciją. „Tai, ko reprezentacijoje nesama, vis dėlto gali joje būti. Ir tai neturi jokios ribos, jokio *peras*.“ (Castoriadis, cit. pg. Sabolius, 2021b: 72). Kitaip tariant, sąmonė į reprezentaciją ištraukia turinius, kurie gali būti prieštaringi ir vis vien egzistuoti reprezentacijoje. Remiantis reprezentacijose glūdinčiu prieštaringumu, realizuojamos formos iš naujo. Nes tai, kas egzistuoja reprezentacijoje, tikrovėje gali būti išnykę ir *vice versa*. Negana to, viseto-tapatybės ontologinė logika neapima reprezentacijų. Castoriadis sako: „Kaip mes galėjome nepamatyti, kad tai [reprezentacija – *D. B.*] pabėga nuo labiausiai paprastų loginių schemų, kad tai [reprezentacija – *D. B.*] per jas praslysta, kad tai [reprezentacija – *D. B.*] niekuomet negali būti pajungta jokiems determinacijos reikalavimams?“ (2005: 274).

Tokių svarstymų kontekste Castoriadžio individo vaizduotės laikas prilyginamas kūrybai iš naujo, niekio: vaizduotė „<...> kuria *ex nihilo* (o ne *in nihilo* ar *cum nihilo*). Ji ne tiek „gamina vaizdinius“ vizualine prasme (nors kuria ir tai: totemus, emblemas, vėliavas ir t. t.). Veikia ji kuria formas, kurios gali būti bendro pobūdžio vaizdai (lingvistai kalba apie akustinio žodžio vaizdinius), bet iš esmės yra signifikacijos ir institucijos (vienos jų neįmanomos be kitų)²⁷ (1997e: 321–332).

Castoriadžiui niekuomet nepasirodžiusios formos priklauso kitybės sferai: „Kitybė visuomet yra kažko atžvilgiu kažko <...> kitybė. Mes patiriame kitybę meilės akimirką (ar atrandame, kad

---

²⁷ Čia pateikiamas Saboliaus vertimas (2021b: 71)

esame įsimylėję) ar staigiame nuotaikos pasikeitime, ar kitos idėjos išskytime, ar kai skaitome *Pilį* ir *Ponią Bovari*, ar kai žiūrime Partenono ir Reimso katedros fotografijas, ar net tada, kai žiūrime į akmenį ir staiga pamatome ant akmens šliaužiantį kirminą“ (1997d: 394). Čia svarbu pabrėžti, kad Castoriadis kitybės sąvoką vartoja ne kaip dalyko savybę reiškiantį būdvardį, o kaip esmę, esinį ar patį dalyką reiškiantį daiktavardį. Jam kitybė yra ontologinė sąvoka, kuri „<...> apibūdinta kaip nereguliarių, neredukuojamų į pirminius apibrėžimus ir viena į kitą formų, kaip gyva būtybė neredukuojama į neorganinę materiją arba koks nors asmuo neredukuojamas į kitą, pasirodymas. Kitybė yra įvairių esinių heterogeniškas daugialypumas“ (Shismenos, 2018: 69).

Pastarųjų svarstymų kontekste išryškėja Castoriadžio laiko aptarime esanti kūrimo ir nykties dialektika. Jis sako, kad „laikas yra būtis tiek, kiek būtis yra kitybė, kūrimas ir nyktis. (1997d: 395, 399). Kitaip tariant, naujų formų atsiradimo sąlyga yra nyktis ir *vice versa* kitų formų nykties sąlyga yra pasirodymas. Tik per kūrimo ir nykties įtampas galimas radikalus tikrovės formų kūrimas. Radikalus – turima galvoje, kad absoliučiai naujų formų.

Sakyčiau, Castoriadžio kūrimo ir nykties dialektinį pasiskirstymą nulemia laiko ir erdvės dinamika. Erdvėlaikio atveju turimas galvoje visuomenei duotos tikrovės vystymasis. Pastarajame procese galima išryškinti svarbų aspektą – visuomenės įsteigtos ir jau išnykusios ar nykstančios tikrovės fragmentai gali išlikti naujai kuriamos visuomenės tikrovėje. Tarkime, Lietuvoje, gamintus iki erų sandūros, titnaginius akmenis amžiaus kirvelius rinko XX a. kaimo gyventojai. Šiame laike, remiantis socialinėmis įsivaizduojamybėmis, kirveliams buvo suteikiamos įvairios funkcijos – saugojimo, vaisingumo ir pan. Įsteigti socialiniai institutai koordinavo to meto tikrovės kūrimą, įgalinant prieštarinių formų koegzistavimą.

Laikaerdvio atveju turimas galvoje naujų vaizdinių, idėjų ar reikšmių pasirodymas. Taip sakant, vaizduotė iš niekio sukuria naujus vaizdinius. Tokių svarstymų kontekste Castoriadžio laikas interpretuotinas kaip kūrimas. Adams sako, kad laikas kaip kūrimas įgalina amatininkų ir menininkų darymą: „Amatininkas nebūtinai nepalaujamai kuria naujas formas, bet taip pat produkuoja tokių pačių [dalykų – *D. B.*] pavyzdžius. O menininkas kuria naujas formas tam, kad menas būtų menu“ (2011: 51). Shismenos teigimu, laikas kaip kūrimas sudaro sąlyga įsivaizduojamybės ir viseto-tapatybės ontologinės logikos laiko sanklodai (2018: 73).

IŠVADOS

1. Bachtino ir Castoriadžio filosofijos išsiskiria intencijomis – pirmasis tyrinėjo laiko ir erdvės determinaciją ir kūrybos procesą literatūros kūrinių kontekste. Bachtinas *Laiko ir chronotopo formos romane* pateikė laikaerdvio (chronotopo) struktūrą bei laiko ir erdvės koreliacijų tipologiją literatūros kūriniuose nuo antikos iki XVI a. Castoriadis tyrinėjo laiko ir erdvės determinaciją ir kūrybos procesą visuomenei duotos tikrovės kontekste. Pastarasis *Vaizduotiškoje visuomenės steigtyje* pateikė tikrovės organizacijos sąlygų – laiko ir erdvės determinacijos struktūros, laiko ir erdvės santykio dinamikos, laiko ir kūrybos susietumo analizę. Tačiau galima teigti, kad abi šios teorijos, nors remiasi skirtingomis intencijomis – viena literatūros, kita visuomenėje konstruojamos tikrovės analize – išryškina panašius laiko ir erdvės determinacijos dinamikos aspektus. Tad Bachtino ir Castoriadžio pozicijų sugretinimas sudaro sąlygą permąstyti tikrovės sampratos charakteristikas.

2. Bachtino chronotopo determinacijoje laikas subordinuojamas erdvei. Chronotopo laiko sando pirmumas interpretuotinas kaip kantiškame laike glūdinčios sintezės, įgalinančios ne tik juslinės patirties, bet ir tikrovės pavidalų jungimą, sureikšminimas. Sintezė eksternalizuojama ir prilyginama tikrovės steigties procesams. Tokiu pagrindu chronotopas charakterizuoja tikrovės sampratą kaip daugiadimensį – erdvinių parametrų (tapatybių – pavidalo, dydžio, tarpusavio santykio, simbolio, semantikos ir kalbos) simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį. Castoriadžio laiko ir erdvės determinacijoje, viena vertus, laikas subordinuojamas erdvei (erdvėlaikis), kita vertus, erdvė subordinuojama laikui (laikaerdvis). Pirmuoju atveju erdvėlaikis įgalina egzistuojančių formų determinacijas, taip suteikiant tikrovei apibrėžtomis formomis paremtų simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinį. Antruoju atveju laikaerdvis įgalina formų kūrimą iš naujo, taip charakterizuojant tikrovės sampratą kaip prieštaringų daugialypumų koegzistavimo vaizdinį. Castoriadžio teorija leidžia teigti, kad erdvėlaikiai ir laikaerdviai egzistuoja sykiu, taip kone spontaniškai keičiant tikrovės sampratos charakteristikas.

3. Bachtinas sukūrė chronotopo kategoriją Kanto transcendentalinės estetikos pagrindu – *Laiko ir chronotopo formos romane* vienu teiginiu sureikšminami laikas ir erdvė kaip juslumo formos. Nepaisant to, kad Bachtino chronotopo kategorijos struktūra stokoja aiškesnės eksplikacijos, išryškinus svarbiausius Kanto transcendentalinės estetikos aspektus, tampa įmanoma iš naujo apibūdinti chronotopo kategorijos struktūrą. Šiuo požiūriu Bachtino chronotopas traktuotinas kaip visų išorinių objektų pavidalo, dydžio, tarpusavio santykio ir visų objektų vienalaikiškumo, nuoseklumo, kismo ir judėjimo *a priori* patyrimo būdas. Šis būdas įgalina ir reguliuoja pažintinį subjekto santykį su tikrove, teikia patirčių daugialypumui tapatybes ir įtraukia subjektą į įvykius. Atminties pagrindu pagal sutvarkytas-rišlias patirtis produkuojamos schemos, kurios pasitelkiamos kaip trafaretinis, bendras tam tikriems empiriniams vaizdiniams, suvokimo, atpažinimo ir įvairių formų realizavimo pagrindas.

4. Bachtinas Kanto transcendentalinę estetiką išplečia – *Laiko ir chronotopo formos romane* teigiama, kad laikas ir erdvė yra ne tik jauslumo, bet ir pačios realiausios tikrovės formos. Pastarasis teiginys daugiau neeksplikuojamas – lieka neaišku kaip laikas ir erdvė traktuojami kaip pačios realiausios tikrovės formos. Išryškinus svarbiausius Kanto transcendentalinės estetikos aspektus, pastarųjų pagrindu eksperimentiškai laiką ir erdvę traktuojant kaip tikrovės formas, aiškesnius kontūrus įgauna ir būdai, kuriais Bachtinas išplečia Kanto transcendentalinę estetiką. Per kalbą ir darymą laikas ir erdvė kaip jauslumo formos suprojektuoja laiko ir erdvės institutus kaip tikrovės formas. Tokiu būdu galima manyti, kad tikrovė sulaikinama per vidinį apibrėžimą. Nepaisant to, kad *Laiko ir chronotopo formos romane* nesama nuorodų, parodančių pastarąją determinaciją, aptinkami elementai, įgalinantys atskleisti erdvines tikrovės formas – tai simboliai, semantikos ir kalbos. Toks svarstymas leidžia teigti, kad pažinimas suteikia tikrovei simbolių socialinių institutų visumos vaizdinį, kuris funkcionuoja tarsi subjekto suvokimo, atpažinimo, įvairių formų realizavimo ir orientavimosi koordinačių sistema. Šiame kontekste Bachtino chronotopas interpretuotinas dinaminėje sąveikoje tarp epistemologijos ir socio-konstruktivizmo.

5. Bachtinas vartoja pačios realiausios tikrovės sampratą jos neapibūdinęs. Todėl šios sampratos turinys yra neaiškus. Pabrėžtina, kad pačios realiausios tikrovės sampratoje sugretinamos dvi sąvokos – lotyniška realiausia (реальной) ir slaviška tikrovė (действительности). Bachtino teorijoje realumo sąvoka reiškia patiriamo dalyko statusą. Tikrovės sąvoka reiškia simbolių socialinių institutų visumą – subjekto žinojimą steigiantį galimybių lauką. Šių reikšmių atžvilgiu galima teigti, kad laikas ir erdvė kaip patyrimo būdas suteikia realumą tikrovei per kalbą ir darymą, t. y. signifikacijas ir gaminimą. Taip Bachtinas susieja ne tik literatūros turinius ir socialinius institutus, bet ir patyrimo turinius bei socialinius institutus.

6. Bachtino chronotopas leidžia teigti, kad subjektams visuotinis transcendentalinis patyrimo būdas determinuoja skirtingus erdvės institutus. Riterinių romanų chronotopo svajų erdvė apibrėžia kelio institutą. Antikinės biografijos tikrojo gyvenimo chronotopo grįžtamoji erdvė apibrėžia agoros aikštės institutą. Antikinio romano nuotykių chronotopo erdvė apibrėžia kitonišką, svetimą pasaulį. Remiantis Bachtino chronotopu, galima manyti, kad laikas ir erdvė traktuotini kaip atsinaujinančios prasmėkūros sąlygos.

7. Castoriadis permastė erdvės sąvoką Kanto transcendentalinės erdvės pagrindu – *Vaizduotiškoje visuomenės steigtyje* implicitiškai sureikšminami erdvė kaip apriorinė mąstymo forma ir išorinė determinacija. Su transcendentalinės erdvės reikšme išlaikomas ambivalentiškas santykis – sykiu laikomasi ir išplečiama. Nors Castoriadžio erdvės sąvoka nėra vienareikšmė ir aiški, Castoriadžio erdvės sąvokos reikšmės ir paskirtį galima išaiškinti remiantis svarbiausiais Kanto transcendentalinės erdvės aspektais. Tokiu pagrindu teigiama, kad Castoriadžio erdvė interpretuotina kaip visų išorinių objektų pavidalo, dydžio, tarpusavio santykio *a priori* patyrimo būdas, kuris įgalina

ir reguluoja steigiantįjį individo santykį su tikrove ir teikia patirčių bei socialinių reiškinių daugialypumui tapatybes. Taip erdvė sudaro heterogeninių plotmių – individualios vaizduotės ir socialinės įsivaizduojamybės sanklodos sąlygą.

8. Castoriadis kantišką schemas sąvoką, nepateikęs nuoseklaus Kanto transcendentalinio schemiškumo vertinimo, išplečia ir daugina – *Vaizduotiškoje visuomenės steigtyje* vartojamos galimybių, signifikacijų, baigtinumo ir instrumentiškumo schemų sąvokos. Tai suteikia pagrindą Castoriadžio schemas reikšmę ir dauginimą aiškinti remiantis ne tik svarbiausiais Kanto transcendentalinio schemiškumo, bet ir transcendentalinės erdvės aspektais. Teigiama, kad erdvė kaip patyrimo būdas konstruoja schemų visumas, kurių pagrindu tikrovei suteikiamas simbolinių socialinių institutų visumos vaizdinys, o pastarasis steigia schemas atgalios. Taip cirkuliarus schemų steigimo procesas socialinei įsivaizduojamybei suteikia galimybes. Šias paskirsto ir realizuoja *legein* ir *teukhein*, taip dauginant pačias schemas – randasi galimybių, signifikacijų, baigtinumo ir instrumentiškumo schemas. Castoriadis kantišką schemą išplečia į socialumo lauką.

9. Bachtinas *Laiko ir chronotopo formos romane* neaptarė tikrovės sulaikinimo per vidinį apibrėžimą. Tačiau remiantis analogišku Kanto transcendentalinės filosofijos vertinimu ir laikantis Castoriadžio laiko kaip kūrimo, galima teigti, kad Bachtino neaptartas tikrovės sulaikinimas per vidinį apibrėžimą, viena vertus, interpretuotinas kaip vaizduotės įgalinamas tikrovės kūrimas iš naujo. Kita vertus, Castoriadis analizavo laiko ir erdvės determinaciją socialumo, o ne fiziologijos kontekste. Todėl Bachtino chronotopo determinacijos analizė fiziologijos kontekste būtų vertinga. *Laiko ir chronotopo formos romane* pateikta Uchtomskio anticipacijos teorija gali būti laiko ir erdvės socialumo bei fiziologiško santykio permąstymo atspirties taškas.

10. Remiantis analogišku Kanto transcendentalinės filosofijos vertinimu Castoriadžio pateikta determinacinė institutų visumos tikrovės koncepcija gali būti papildyta struktūriniais Bachtino chronotopo teorijos elementais. Pirma, determinacinė institutų visumos tikrovė prilygintina literatūros kūrinio sąrangai. Laikas ir erdvė apibrėžia abi plotmes ir taip įgalina jų bendramatiškumą. Tokiu pagrindu galima teigti, kad laiką subordinavus erdvei, vadinasi, suspendavus kūrimą, visuomenės tikrovė konstruojama taip pat kaip literatūrinė. Antra, laikantis Bachtino atminties kaip kalbos ir darymo pagrindo, galima teigti, kad Castoriadžio *legein* (socialinė kalba) bei *teukhein* (socialinis darymas) atminties pagrindu paskirsto ir realizuoja įsivaizduojamybėje esančias galimybes. Atmintis interpretuotina kaip būtinas potencialumo ir aktualumo įtampos komponentas. To atžvilgiu galimybės paskirstomos ir realizuojamos cirkuliariai – institutai užlaikomi ar įtraukiami ne tik atmintyje, bet ir tikrovėje.

Literatūros sąrašas

- Adams, S., 2008. Castoriadis's Long Journey Through Nomos: Institution, Creation, Interpretation. In: *Tijdschrift voor Filosofie* 70 (2): 269–295. <https://www.jstor.org/stable/40890372>.
- Adams, S., 2011. *Castoriadis's Ontology: Being and Creation*. New York: Fordham University Press.
- Bachtin, M., 1996. *Dostojevskio poetikos problemos*, vertė D. Mitaitė. Vilnius: Baltos lankos.
- Bakhtin, M. M., 1981. Forms of Time and of the Chronotope in the Novel: Notes toward a Historical Poetics. In: *The Dialogic Imagination: Four Essays by M. M. Bakhtin*, ed. M. Holquist. Austin: University of Texas Press, 84–258.
- Bakhtin, M. M., 1975a. *Formy vremeni i chronotopa v romane: ocherki po istoricheskoy poetike* [*Forms of time and of the chronotope in the novel: notes toward a historical poetics*]. In: *Voprosy literatury i estetiki*, in Russ., ed. A. Remenika. Moskva: Chudozhestvenaja literatura, 234–408.
- Bakhtin, M. M., 1975b. *Epos i roman (o metodologii isledovanija romana)* [*Epic and novel: toward a methodology for the study of the novel*]. In: *Voprosy literatury i estetiki*, in Russ., ed. A. Remenika. Moskva: Chudozhestvenaja literatura, 447–484.
- Bemong, N., Borghart, P., 2010. Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives. In: *Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives*, eds. N. Bemong, P. Borghart, M. De Dobbeleer, K. Demoen, K. De Temmerman, B. Keunen. Gent: Academia Press, 3–16.
- Bloomaert, J., 2015. Chronotopes, Scales, and Complexity in the Study of Language in Society. *Annual Review of Anthropology* 44: 105–116. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-014035>.
- Blommaert, J., 2020. Are Chronotopes Helpful? In: *Chronotopic Identity Work: Sociolinguistic Analyses of Cultural and Linguistic Phenomena in Time and Space*, eds. S. Kroon, J. Swanenberg. Bristol: Multilingual Matters, 16–24.

Brandao, A. L., 2006. Chronotope. In: *Theory, Culture & Society* 23 (2–3): 133–134. <https://doi.org/10.1177%2F0263276406023002113>.

Brasaitė, E., Braun, A., 2013. Conception of Time and Space: Post–Apocalyptic Chronotope. In: *Žmogus kalbos erdvėje* 7, eds. O. Poliakovas, N. Kuzmina, E. Remchukova, T. Babko, D. Daltuvienė, A. Diomidova, A. Kamalova, J. Mašošin, Ž. Nemickienė, V. Pasvenskienė, D. Satkauskaitė, V. Šubin, N. Vaskiv. Kaunas: Vilniaus universiteto Kauno humanitarinio fakulteto užsienio kalbų katedra, 76–86.

Castoriadis, C., 1997a. The Logic of Magmas and the Question of Autonomy. In: *The Castoriadis Reader*, ed. D. A. Curtis. Oxford, Cambridge, MA: Blackwell Publishers, 290–318.

Castoriadis, C., 1997b. The Imaginary: Creation in the Social-Historical Domain. In: *World in Fragments: Writings on Politics, Society, Psychoanalysis, and the Imagination*, ed. D. A. Curtis. Stanford: Stanford University Press, 3–19.

Castoriadis, C., 1997c. Done to be Done. In: *World in Fragments: Writings on Politics, Society, Psychoanalysis, and the Imagination*, ed. D. A. Curtis. Stanford: Stanford University Press, 361–418.

Castoriadis, C., 1997d. Time and Creation. In: *World in Fragments: Writings on Politics, Society, Psychoanalysis, and the Imagination*, eds. W. Hamacher, D. E. Wellbery. Stanford: Stanford University Press, 374–405.

Castoriadis, C., 1997e. Radical Imagination and the Social Instituting Imaginary. In: *The Castoriadis Reader*, ed. D. A. Curtis. Oxford, Cambridge, MA: Blackwell Publishers, 319–338.

Castoriadis, C., 2005. *The Imaginary Institution of Society*. Cambridge: Polity Press.

Chebanov, S. V., 2015. Ukhtomsky's Idea of Chronotope as Frame of Anticipation. In: *Anticipation: Learning from the Past. The Russian/Soviet Contributions to the Science of Anticipation*, ed. M. Nadin. Switzerland: Springer International Publishing, 137–153.

Čičelis, R., 2014. Modernybės filosofijos, istorijos pabaiga ir postmodernybės istorija Jono Meko literatūroje ir kine. In: *Darbai ir dienos* 61: 67–99. <https://hdl.handle.net/20.500.12259/32724>.

DLW – ²⁸1863. Die litauischen Wegeberichte. In: *Scriptores Rerum Prussicarum* 2, ed. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Leipzig: Hirzel, 664–711.

Eco, U., 2000. *Kant and the Platypus: Essays on Language and Cognition*. London: The Random House Group Limited.

Einstein, A., 1952. On the Electrodynamics of Moving Bodies. In: *The Principle of Relativity. A Collection of Original Memoirs on the Special and General Theory of Relativity*, trans. W. Perrett, G. B. Jeffery. New York: Dover Publications, 35–65.

Einstein, A., 2010. *Relativity: The Special and The General Theory. A Popular Exposition*. Hawthorne: BN Publishing.

Erdinast–Vulcan, D., 2013. *Between Philosophy and Literature: Bakhtin and the Question of the Subject*. California: Stanford University Press.

Gardiner, M., 1992a. *The Dialogics of Critique: M. M. Bakhtin and the Theory of Ideology*. London and New York: Routledge.

Gardiner, M., 1992b. Bakhtin's Carnival: Utopia as Critique. In: *Utopian studies* 3 (2): 21–49. <https://www.jstor.org/stable/20719133>.

Grigas, M., 2012. Transgrediencijos raiška Broniaus Radzevičiaus novelių rinktinėje *Link debesijos*. In: *Respectus philologicus* 22 (27): 87–102. <https://doi.org/10.15388/Respectus.2012.27.15339>.

Holquist, M., 2002. *Dialogism: Bakhtin and his World*. London and New York: Routledge.

Holquist, M., 2010. The Fugue of Chronotope. In: *Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives*, eds. N. Bemong, P. Borghart, M. De Dobbeleer, K. Demoen, K. De Temmerman, B. Keunen. Gent: Academia Press, 19–34.

---

²⁸ Autorius nežinomas.

Janssen, M., 2014a. "No Success Like Failure...": Einstein's Quest for General Relativity, 1907–1920. In: *The Cambridge Companion to Einstein*, eds. M. Janssen, C. Lehner. Cambridge: Cambridge University Press, 167–228.

Janssen, M., 2014b. Appendix: Special Relativity. In: *The Cambridge Companion to Einstein*, eds. M. Janssen, C. Lehner. Cambridge: Cambridge University Press, 455–507.

Kant, I., 1982. *Grynojo proto Kritika*, vertė R. Plečkaitis. Vilnius: Mintis.

Keunen, B., 2000. Bakhtin, Genre Theory and Theoretical Comparative Literature: Chronotopes as Memory Schemata. In: *Comparative Literature and Culture* 2 (2): 1–15. <https://doi.org/10.7771/1481-4374.1069>.

Keunen, B., 2010. The Chronotopic Imagination in Literature and Film: Bakhtin, Bergson and Deleuze on Forms of Time. In: *Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives*, eds. N. Bemong, P. Borghart, M. De Dobbeleer, K. Demoen, K. De Temmerman, B. Keunen. Gent: Academia Press, 35–57.

Keunen, B., 2011. *Time and Imagination: Chronotopes in Western Narrative Culture*. Illinois: Northwestern University Press.

Klooger, J., 2014a. Legein and Teukhein. In: *Cornelius Castoriadis: Key Concepts*, ed. S. Adams. London: Bloomsbury, 117–127.

Klooger, J., 2014b. Ensemblistic-Identitary Logic (Ensidic Logic). In: *Cornelius Castoriadis: Key Concepts*, ed. S. Adams. London: Bloomsbury, 107–117.

Mažeikis, G., 2009. Įsivaizduojamų bendruomenių mikroistorijos: heterogeninis paveldas. In: *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 9: 25–36. <https://hdl.handle.net/20.500.12259/46371>.

Mažeikis, G., 2010. Gimtis ir susvetimėjimas. In: *Inter-studia humanitatis* 11: 7–26. <https://hdl.handle.net/20.500.12259/51258>.

Mažeikis, G., 2013. Kairysis sąmoningumas ir klasinės sąmonės likimas. In: *Darbai ir dienos* 59: 93–117. <https://hdl.handle.net/20.500.12259/33008>.

- Mažiulis, V., 1960. Dėl žodžių dvāras, kiēmas. In: *Kalbotyra* 2: 205–209. doi: 10.15388/Knygotyra.1960.18516.
- Morson, S. G., 1994. *Narrative and Freedom: The Shadows of Time*. London: Yale University Press.
- Morson, S. M., Emerson, C., 1990. *Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics*. Stanford: Stanford University Press.
- Pechey, G., 2007. *Mikhail Bakhtin: The Word in the World*. London and New York: Routledge.
- Petrulionytė, J., 2015. Meilės miesto chronotopas: Kauno vaizdinys Lietuvių kultūroje. In: *Respectus philologicus* 28 (33): 41–50. <https://www.zurnalai.vu.lt/respectus-philologicus/article/view/13702/12616>.
- Rosengren, M., 2014. Magma. In: *Cornelius Castoriadis: Key Concepts*, ed. S. Adams. London: Bloomsbury, 65–73.
- Saboliū, K., 2012. *Įnirtingas miegas. Vaizduotė ir fenomenologija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Saboliū, K., 2019. Antropocenas kaip vaizduotės problema. In: *Athena* 14: 172–186. https://athena.lt/files/pdf/14/Athene_C_203.pdf.
- Saboliū, K., 2020. Reality, Determination, Imagination. In: *Open Philosophy* 3: 611–624. 10.1515/opphil-2020-0122.
- Saboliū, K., 2021a. Išlaisvinta tikrovė. In: *Apie tikrovę*, ed. K. Saboliū. Vilnius: Lapas, 226–260.
- Saboliū, K., 2021b. Anapus funkcijos: vaizduotė kaip semideterminacija. In: *Problemos* 99: 63–80. <https://doi.org/10.15388/Problemos.99.5>.
- Shismenos, A., 2018. Time in the Ontology of Cornelius Castoriadis. In: *Socrates* 5 (3–4): 64–81. DOI: 10.5958/2347-6869.2017.00023.1.

Sholz, F. B., 2003. Bakhtin's Concept of "Chronotope": The Kantian Connection. In: *Sage Masters of Modern Social Thought: Mikhail Bakhtin 2*, ed. M. E. Gardiner. London: Sage Publications, 145–172.

Sandywell, B., 1998. The Shock of the Old: Mikhail Bakhtin's Contributions to the Theory of Time and Alterity. In: *Bakhtin and the Human Sciences*, eds. M. Mayerfeld Bell, M. Gardiner. London: Sage Publications, 196–214.

Stone, J., 2008. Polyphony and the Atomic Age: Bakhtin's Assimilation of an Einsteinian Universe. In: *Publications of Modern Language Association* 123 (2): 405–421. <https://doi.org/10.1632/pmla.2008.123.2.405>.

Valantiejus, V., 2013. Postkomunizmo transformacija: tarp liberalaus pliuralizmo ir demokratinės bendruomenės. In: *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2 (33): 286–303. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2013.2.3800>.

Zerilli, G., M., L., 2009. Toward a Feminist Theory of Judgment. In: *Signs* 34 (2): 295–317. <http://www.jstor.org/stable/10.1086/591090?origin=JSTOR-pdf>.